

УМБЕРТО ЕКО

ІМ'Я РОЗИ

Нова авторська редакція 2012 року
Ілюстрації Умберто Еко

Умберто Еко
Ім'я рози. Нова авторська редакція 2012
року

IL NOME DELLA ROSA
by Umberto Eco, 1980

© 2020 La nave di Teseo Editore, Milano

© М. І. Прокопович, переклад українською, глосарій, 2013

© М. С. Мендор, художнє оформлення, 2018

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2017

Зауваги до нового видання

Характеризувати це видання як перероблене є, мабуть, певним перебільшенням, оскільки численні розкидані виправлення, які я вніс в оригінальний текст, не міняють ні його наративної структури, ні стилю його мови. Що стосується останнього, то я лиш усунув деякі незграбні повторення того самого слова на відстані кількох рядків, замінюючи його синонімом, й іноді (але зрідка) спростив деякі синтаксичні конструкції.

Я виправив тих кілька недоглядів (нечисленних, мушу сказати, оскільки звертався я до текстів виключно середньовічних), яких соромився ось уже тридцять років. Приміром, в одному з тогочасних гербаріїв я знайшов згадку про рослину під назвою «*cicerbita*» (яка схожа на цикорій) і витлумачив її як «*cucurbita*», тобто гарбуз, – а гарбузів у Середньовіччя не знали, оскільки завезені вони були пізніше з Америки.

Найзначніші, мабуть, зміни стосуються обсягу латинських цитат. Латина була і залишається фундаментальним елементом, який надає історії монастирського колориту і підтверджує надійність деяких посилань на ідеї тієї доби; з другого боку, я хотів забезпечити своєму читачеві певний досвід покаяння. Проте мій американський видавець Гелен Вольфф звернула мою увагу на те, що європейський читач, навіть якщо не вивчав латини у школі, має у своїй голові стільки написів, прочитаних на фасадах палаців або церков, і чув стільки філософських, юридичних чи релігійних цитат латиною, що його не кидають у жах такі слова, як (скажімо) *dominus* або *legitur*. Натомість американський читач матиме набагато більші труднощі – так, якби у нас з'явився роман з численними цитатами угорською мовою.

Тоді ми з моїм перекладачем Білом Вівером взялися скорочувати, хоч і не набагато, уступи латиною, іноді починаючи цитату латиною, а тоді продовжуючи англійською, або ж залишаючи цитату, але потім

переказуючи її найважливішу частину – і в цьому я мав на мислі звичаї моїх країв, де, розмовляючи діалектом, повторюють найважливіші твердження літературною італійською, щоб наголосити на них.

Перечитуючи потім англійську версію, я усвідомив, що скорочення ці зовсім не псували стилю тексту, а лиш робили менш важкостравними деякі уступи. Тоді я вирішив полегшити також італійську версію. Відразу згадується мені випадок, коли під час суперечки в бібліотеці Хорхе каже: «Forte potuit sed non legitur eo usus fuisse». Суворий старець не міг не вдатися тут до священної мови, але відразу по тому, говорячи про те, як святий Лаврентій на решітці глумливо просив своїх катів перевернути його на другий бік (з цитатою «manduca, iam soctum est»), я прямо переповів цей епізод італійською, щоб зробити дотепність зрозумілішою. Крім того, у такий спосіб я скоротив первісних дев'ять рядків до чотирьох, надаючи ритмові обміну репліками більшої легкості.

Іноді у письменників буває так, як у дантистів – пацієнт відчуває у роті щось немов кам'яну брилу, та варто лиш легенько пройти бором, і всю важкість як рукою зняло. Досить усунути одне слово, щоб набув легкості цілий абзац.

Ось і все. Якби оголосили конкурс щодо того, який читач виявить усі місця, де я вніс зміни, переможця не було б, бо іноді моє втручання стосувалося сполучника або ж іншого незначного елементу і залишається зовсім непомітним. Можливо, навіть не варто було про це згадувати, та оскільки це видання, з огляду на дотримання бібліографічної точності, характеризується як «перероблене», то сказати це було моїм обов'язком.

У. Е.

Ясна річ, рукопис

16 серпня 1968 року до рук мені потрапив томик пера якогось абата Валяє, «*Le manuscrit de Dom Adson de Melk, traduit en Française d'après l'édition de Dom J. Mabillon*» (Aux Presses de l'Abbaye de la Source, Paris, 1842)^[1]. У цій книжці, наділеній доволі бідними історичними вказівками, твердилося, буцімто вона вірно відтворює рукопис XIV сторіччя, що його колись знайшов у Мелькському монастирі цей великий ерудит XVII сторіччя, якому ми завдячуємо створенням історії бенедиктинського чину. Я втішався цією вченою знахідкою (а моя була вже третьою за чергою), чекаючи у Празі на близьку мені особу. Через шість днів у це безталанне місто вторглися радянські війська. Мені вдалося щасливо дістатися до австрійського кордону в Лінці, а звідти я вирушив до Відня, де й зустрівся з очікуваною особою, і разом ми вирушили в подорож угору по Дунаю.

У цій атмосфері великого неспокою я захоплено читав неймовірну історію Адса Мелькського, і вона так поглинула мене, що я майже з ходу взявся перекладати її, записавши кілька великих зошитів з папірні Жозефа Жільбера, по яких так приємно водити м'яким пером. Тим часом ми прибули в околиці Мелька, де над закрутом річки все ще прямовисно підноситься чудовий Stift^[2], не раз відновлюваний за століття свого існування. Як читач уже, певно, здогадався, в монастирській бібліотеці я не знайшов і сліду Адсового рукопису.

Однієї трагічної ночі у невеликому готелі на берегах Мундзее, коли ми саме мали вирушати до Зальцбурга, наш альянс гвалтовно розпався і супутниця моя зникла, прихопивши із собою книжку абата Валле, не зі злоби, а через те сум'яття, серед якого так різко завершилися наші стосунки. Мені залишилася лиш купка зошитів, записаних моєю власною рукою, і велика пустка в серці.

Через кілька місяців, будучи вже в Парижі, я вирішив продовжити свої пошуки. Серед тих небагатьох відомостей, що їх я почерпнув у

французькій книжці, було напрочуд детальне і точне посилання на джерело:

Vetera analecta, Sive Collectio veterum aliquot operum & Opusculorum omnis generis, Carminum, Epistolarum, Diplomatum, Epitaphiorum, &, cum itinere germanico, Adnotationibus aliquot disquisitionibus

R. P. D. Joannis Mabillon, Presbyteri ac Monachi Ord. Sancti Benedicti e Congregatione S. Mauri. – Nova Editio, Cui accessere Mabilonii Vita & aliquot opuscula, scilicet Dissertatio de Pane Eucharistico, Azymo et Fermentato, ad Eminentiss. Cardinalem Bona. Subjungitur opusculum Eldefonsi Hispaniensis Episcopi de eodem argumento Et Eusebii Romani ad Theophilum Gallum epistola, De cultu sanctorum ignotorum; Parisiis, apud Levesque, ad Pontem S. Michaelis, MDCCXXI, cum privilegio Regis^[3].

Я одразу знайшов «Vetera Analecta» у бібліотеці Сент-Женевєв, однак, на моє велике здивування, це видання різнилося від описаного абатом Валле двома подробицями: насамперед там був указаний інший видавець, Montalant, ad Ripam P. P. Augustinianorum (prope Pontem S. Michaelis)^[4], і також інша дата, на два роки пізніша. Зайве й говорити, що ці analecta не містили й натяку на рукопис Адса з Мелька – тим паче, що була то, як легко перевірити, збірка текстів середньої і малої довжини, а історія, яку переписав Валле, займала кілька сотень сторінок. Тоді я взявся розпитувати відомих медієвістів, зокрема незабутнього Етьєна Жільсона, але не було сумніву, що єдиним виданням «Vetera Analecta» було те, яке я бачив у бібліотеці Сент-Женевєв. Відвідини абатства Ла Сурс, що поблизу Пассі, і розмова з моїм приятелем отцем Арне Ланештедтом остаточно переконали мене, що жоден абат Валле не видавав своїх книжок у друкарні абатства (якої, зрештою, там ніколи не було). Усім відомо, з якою недбалістю французькі ерудити ставилися до вимоги давати вірогідні бібліографічні вказівки, але тут це виходило за межі будь-якого розсудливого песимізму. Я став схилитися до думки, що до рук мені потрапила фальшивка. Саму книжку Валле годі було

повернути назад (принаймні мені не стало духу попросити її в особи, яка забрала була її у мене). Мені zostалися лише мої нотатки, щодо змісту яких у мене вже почали виникати сумніви.

Бувають магічні моменти, коли нас охоплює велика фізична втома, рухи стають напруженими й метушливими, а перед очима виринають видива людей, яких ми знали у минулому («en me retragant ces détails, jen suis à me demander sils sont réels, ou bien si je les ai rêvés»^[5]).

Як я дізнався пізніше з чудової книжечки абата Бюкуа, подібно виникають примари ще не написаних книжок.

Якби не новий трапунок, я б і досі нічого не знав про походження історії Адса з Мелька. Але у 1970 році, нишпорячи по прилавках невеликої антикварної книгарні на вулиці Корр'єнтес у Буенос-Айресі, неподалік од знаменитого Патіо дель Тан/о, теж розташованого на цій чудовій вулиці, я розкопав іспанський переклад книжечки Міла Темешвара^[6] «Про застосування дзеркал при грі у шахи», яку я вже мав якось нагоду цитувати (щоправда, з чужих уст) у своїй книжці «Апокаліптики та інтегровані», пишучи про пізніший його твір «Продавці Апокаліпси».

То був переклад раритетного оригіналу грузинською мовою (Тифліс, 1934), і, на превелике моє здивування, я знайшов там розлогі цитати з Адсового рукопису, проте як джерело наводився не Валле чи Мабійон, а отець Атаназій Кірхер (але який твір мався на увазі?).

Один учений – якого я тут називати не хочу – згодом запевнив мене (цитуючи при цьому з пам'яті зміст усіх його творів), що великий єзуїт ніколи не згадував про Адса Мелькського.

Але я на власні очі бачив Темешварові сторінки, а епізоди, на які він посилався, цілковито збігалися з оповідями в рукописі, перекладеному Валле (зокрема, опис лабіринту не залишав місця жодним сумнівам).

Що б там не писав потім про це Беньяміно Плачідо^[7], абат Валле таки жив колись на світі, як жив, безперечно, також Адсо з Мелька.

Так я дійшов висновку, що Адсові спогади, без сумніву, багато чим суголосні з подіями, про які він там оповідає, хоча б своїми

численними розпливчастими таємницями, починаючи з особи автора і закінчуючи місцем розташування абатства, про яке Адсо вперто й наполегливо мовчить, і можна лиш снувати припущення, що йдеться про ближче не окреслений терен між Помповою і Конком, а найімовірніше, це місце слід шукати вздовж апеннінського гірського пасма, між П'ємонтом, Лі/урією та Францією (тобто десь між Лерічі та Турбією^[8]).

Описані події розгорталися наприкінці листопада 1327року; однак неясно, коли саме пише про них автор. Зважаючи, що, за його словами, у 1327році він був новіцієм, а спогади свої писав уже близьким до смерті старцем, рукопис можна гіпотетично датувати останніми десятиліттями XIV сторіччя.

Якщо добре подумати, причин для публікації італійського перекладу малозрозумілого нео/отичного французького переказу латинського видання XVII сторіччя, яке містило твір, що його наприкінці XIV сторіччя написав латиною якийсь німецький монах, було небагато.

Насамперед, якого стилю тут дотримуватися? Спокусу взоруватися на італійських писаннях тієї доби слід було відкинути як цілковито необгрунтовану; мало того, що Адсо писав латиною – весь плин тексту свідчить про те, що світогляд його (чи світогляд ченців абатства, який, безперечно, сильно на нього вплинув) ще архаїчніший; його культура ґрунтувалася на нагромадженій століттями сумі знань та стилістичних прийомів, які можна ототожнити з пізньо-середньовічною латинською традицією. Адсо мислить і пише, як чернець, котрого ніяк не торкнувся той переворот, що ним був розвиток народних мов, як вихований на патристично-схоластичних текстах монах, котрий невідступно наслідує взірці, знайдені на сторінках книг у бібліотеці, про яку розповідає. Судячи з мови та вчених цитат, його історія (якщо абстрагуватися від загадок про події XIV сторіччя, що їх сам Адсо описує досить розгублено і завжди з чужих уст) могла б так само добре бути написана у XII чи XIII сторіччі.

З другого боку, можна бути певним, що, перекладаючи Адсову латину нео/отичною французькою, отець Валле повівся з текстом досить вільно, і не лише в стилістичному плані. Приміром, коли дійові особи говорять про достоїнства цілющих трав, вони явно покликаються на приписувану Альбертові Великому «Книгу таємниць», яку впродовж століть не раз переробляли. Звісно, Адсо міг знати цей твір, але річ у тім, що він цитує з неї цілі уривки, які аж надто дослівно повторюють формулювання Парацельса або ж явно походять з видання цього твору, яке з певністю можна віднести до епохи Тюдорів^[9]. Зрештою, пізніше я з'ясував, що у добу, коли Валле переписував (?) Адсів рукопис, у Парижі популярні були так званий Великий і Малий Альберт^[10] – видання XVIII сторіччя, безнадійно засмічені пізнішими вставками. Одначе хіба можна мати певність, що у тексті, відомому Адсові та монахам, чиї бесіди він записував, поряд з розмаїтими глосами, схоліями і доповненнями, не було також фрагментів, які могла потім використати пізніша традиція?

І врешті, чи повинен я зберегти латиною ті уступи, що їх не вважав доцільним перекладати сам абат Валле – мабуть, щоб відтворити атмосферу тієї доби? Явних підстав для цього не було, крім мого гіпертрофованого прагнення бути вірним своєму джерелу... Я позбувся надміру латини, але дещо таки лишив. І боюсь, чи не зробив я так, як роблять кепські романісти, коли, виводячи на кін француза, велять йому говорити «parbleu!» та «la femme, ah! la femme!»^[11].

Одне слово, мене переповнюють сумніви. І навіть не знаю, чому я, зібравшись з духом, вирішив оприлюднити рукопис Адса як автентичний. Скажімо так: був то жест закоханості. Чи, як хто бажає, спосіб звільнитися від багатьох давніх нав'язливих ідей.

Я переписую цей текст, не думаючи про сучасний світ. Уроки, коли я знайшов текст абата Валле, побутувало переконання, буцім писати слід лише з думкою про сучасне, щоб змінити цей світ. Та минуло понад десять років, і тепер потіхою для літератора (якому повернуто його високу гідність) є змога писати з чистої любові до

писання. Тому нині я вільний переповісти – з чистого уподобання оповідати – історію Адса з Мелька, насолоджуючись і втішаючись від того, як безмірно далека вона від нашої доби (тобто доби, коли чування розуму прогнало всіх тих монстрів, яких породило його спання), як дивовижно позбавлена вона зв'язку з нашим світом, як позачасово чужа нашим сподіванням і нашим уявленням.

Бо книжка ця мовить про книжки, а не про щоденні знегоди, і, читаючи її, ми можемо повторити за великим наслідувачем Томою Кемпійцем: «In omnibus requiem quaesivi, et nusquam inveni nisi in angulo cum libro^[12]».

5 січня 1980 року

Примітка

Адсів рукопис розділений на сім днів, а кожен день – на періоди, що відповідають розкладові богослужінь. Підзаголовки від третьої особи додав, очевидно, отець Валле. Та оскільки вони дають читачеві корисні вказівки і звичай цей не був чужим літературним творам тієї доби, написаним народною мовою, я не вважав за доцільне їх опускати.

Певні сумніви викликало у мене те, як Адсо визначав канонічні часи, і не лише тому, що у різних місцевостях та в різні пори року їх визначали по-різному, але й тому, що у XIV сторіччі, ймовірно, вже не дотримувалися з абсолютною точністю вказівок, поданих у Правилі святого Бенедикта.

Одначе, щоб читачеві зручніше було орієнтуватися, гадаю, що можна дотримуватися такого їх визначення, виснуваного почасти з самого тексту, а почасти з порівняння первісного правила й опису чернечого життя, що його подав Едуард Шнайдер у праці «*Les heures Bénédictines*»^[13]:

Полуношниця (яку Адсо іноді називає також давнім словом *Бдіння*). Між 2.30 та 3-ю годиною ночі.

Хвалитни (які в давнішій традиції мали назву *Утренья*). Між 5-ю та 6-ю ранку, закінчуються, коли ледь світає.

Час перший. Коло 7.30, незадовго до світанку.

Час третій. Коло 9-ї години.

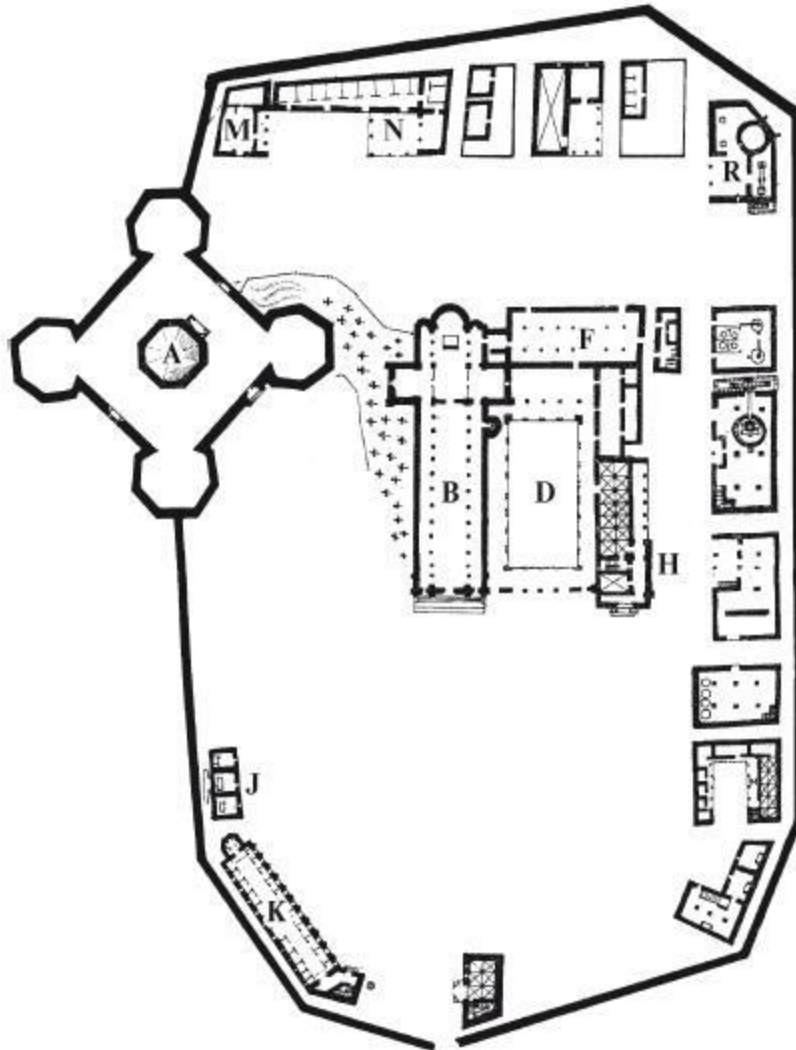
Час шостий. Полудень (у монастирях, де ченці не працювали на полі, і взимку це був також час трапези).

Час дев'ятий. Між 2-ю та 3-ю годинами пополудні.

Вечірня. Коло 4.30, перед заходом сонця (правило приписує вечеряти, коли ще не запали сутінки).

Повечер'я. Коло 6-ї години (найпізніше о 7-й годині ченці вкладаються спати).

Обрахунок базується на тому, що наприкінці листопада у Північній Італії сонце сходить коло 7.30 ранку і заходить коло 4.40 пополудні.

Абатство

К – Лічниця

Ј – Лазні

А – Вежа

В – Церква

Д – Внутрішній дворик

F – Опочивальні

H – Капітулярна зала

M – Свилярники

N – Стайні

R – Майстерні

Пролог

Упочині було Слово, й Слово було в Бога, й Бог було Слово. Прісно було Воно в Бога, і повинність вірного законника – з псалмопівчою покорою щоденно славити сю одиноку беззмінну подію, істину сю неспростовну. Та *videmus nunc per speculum et in aenigmate*^[14], й істина, заки постане супроти нас твар у твар, являється одробинами воістину недовідомими у хибах світу сього, тому мусимо вчитуватися у знамення її неомильні навіть там, де вони здаються темними, мовби виплекала їх воля, без решти націлена на зло.

Дійшовши до кресу життя свого многогрішного, яко старець сивий, мов світ, загаявшись вже своїм важким і недужим тілом у сій келії любої мені Мелькської обителі, перед тим, як поринути у бездонну пропасть німотної, пустельної божественності і влитись у неописанне світло ангельських сутностей, лагоджуся оставити на сьому пергамені свідчення про події дивогідні й страхітливі, що їх лучилося мені уздріти замолоду, і повторити те, що сам чув і бачив, не наміряючись осягнути смисл їх сокритий, а лиш бажаючи zostавити грядущим після мене (якщо не випередить їх Антихрист) знаки знаків, щоб могли вони вправлятися на них у молитві розгадування.

Нехай сподобить мене Господь бути непомильним справоздавцем подій, що сталися в обителі, назву якої слушно й богобійно буде замовчати, наприкінці року Господнього 1327, коли цісар Людовік прийшов в Італію, щоб відновити гідність Священної Римської імперії, у лад із помислом Всевишнього і на сум'яття мерзосвітнього узурпатора, святокупця й єресіарха, котрий в Авіньйоні соромотою покрив святе ім'я апостола (маю на мислі лукаву душу Жака Кагорця, що його безвірці почитають як Йоана XXII).

Аби краще зрозуміти історію, в гушті якої я опинився, може, варто нагадати, що діялось у той відтинок століття – так, як я розумів се

тоді, і так, як пам'ятаю тепер, збагатившись іншими оповідями, почутими опісля, – якщо пам'ять моя буде у спроможі злучити між собою нитки численних, вельми заплутаних і дивовижних подій.

З найперших років того століття Папа Климент V переніс апостольський престол до Авіньйона, залишивши Рим на поталу амбіціям місцевих синьйорів. Тож поступово священне місто християнського світу, розтерзане звадами між його власними владомощцями, стало схоже на цирковий балаган чи лупанарій; безпідставно називаючи себе республікою, воно зазнавало нападів озброєних ватаг і терпіло від насильства та грабунків. Церковні пастирі, які не бажали коритися світській владі, орудували зграями харцизників, жакували з мечем у руці, лиходіяли й обкручували негідні оборудки. Як тут було запобігти тому, що Caput Mundi^[15] знову став, як і можна було сподіватися, ласим шматком для тих, хто бажав прийняти вінець Священної Римської імперії й відновити його гідність мирської потуги, якою він був за цезарів?

Отож року 1314 п'ятеро німецьких князів обрали у Франкфурті Людовіка Баварського на верховного державця імперії. Та того ж таки дня, по той бік Майну, палатинський граф Рейнський й архієпископ Кельнський обрали на ту ж гідність Фрідріха Австрійського. Два імператори на один престол, один Папа на два престоли: становище се воістину стало причиною великого безладу...

Два роки опісля в Авіньйоні обрано було нового Папу, Жака Кагорця, старця сімдесяти двох літ, який прибрав ім'я Йоана XXII, і нехай Бог боронить, щоб якийсь понтифік колись назвав себе цим ім'ям, таким споганим для праведних. Француз і слуга ревний короля французького (люди розбещеної землі сеї завжди схильні сприяти інтересам своїх і нездатні дивитися на цілий світ як на свою духовну вітцівщину), він підтримав Філіпа Красивого проти лицарів-тамплієрів, яких король оскаржив (гадаю, несправедливо) у гидосвітніх злочинах, щоб з допомогою сього пастиря-віровідступника прибрати до рук їхні маєтності. Тим часом у цей спліт підступів устряв Роберт Неапольський, котрий, аби зберегти

панування над італійським півостровом, переконав Папу не визнавати жодного з німецьких імператорів і самому zostатися верховним воєводою церковної держави.

У 1322 році Людовік Баварський здолав свого суперника Фрідріха. Ще більше боячися одного імператора, ніж двох, Йоан одлучив від церкви переможця, а той і собі проголосив Папу єретиком. Варто сказати, що того ж року в Перуджі зібралася капітула францисканців, і генерал їхній, Михаїл з Чезени, прислухавшись до прохань «спіритуалів» (про них ще матиму нагоду розповісти), проголосив убожество Христа істиною віри, твердячи, що навіть якщо Він і володів чимось разом зі своїми апостолами, то лише за *usus facti*^[16]. Було то гідне рішення, яке мало на меті зберегти чесноту і чистоту ордену, але прийшлося воно вельми не до смаку Папі, який, мабуть, вбачав у ній загрозу своїм власним замислам, бо він як предсідник церкви намірявся відібрати в імперії право обирати єпископів, застерігаючи натомість за святим престолом право коронувати імператорів. Чи ці спонуки ним рухали, а чи інші, але 1323 року папським декретом *Cum inter nonnullos*^[17] Йоан засудив постулат францисканців.

Саме тоді, мислю собі, Людовік побачив у францисканцях, котрі тепер уже стали ворогами Папи, своїх могутніх союзників. Утверджуючи Христове убожество, вони дали нове життя ідеям імперських богословів, себто Марсилія з Падуї та Жана де Жандена. І врешті, за кілька місяців до подій, про які тут буде мовитись, Людовік, уклавши угоду з переможеним Фрідріхом, прийшов в Італію, був укоронований у Мілані, вступив у посвар з родом Вісконті, хоч вони й прийняли його прихильно, взяв в облогу Пізу, призначив цісарським каштеляном герцога Луккського та Пістойського Кастручча (і, гадаю, вчинив зле, не знав-бо я чоловіка од нього жорстокішого, крім, можливо, Уґучона з Фаджоли) і вже брався на Рим, куди кликав його Шарра Колонна, тамтешній синьйор.

Отаке-то діялось на світі, коли я – уже тоді новіцій-бенедиктинець у Мелькському монастирі – змушений був покинути монастирський затишок, корячися волі свого вітця. Отець же мій, один із чільних баронів Людовіка, супроводжував його в баталіях і постановив узяти мене з собою, щоб спізнав я дива Італії й на власні очі увидів коронацію цісаря в Римі. Та облога Пізи примусила його поринути у воєнні турботи. Цим я й скористався, щоб помандрувати трохи містами Тоскани, почасти од безділля, а почасти з бажання пізнавати нове. Одначе отець-матка мої поміркували собі, що негоже давати отрокові, який склав обіт споглядального життя, таку нічим не обмежену свободу. І за порадою Марсилія, який ставився до мене вельми зичливо, вирішили вони віддати мене під опіку одного вченого францисканця, брата Вільяма з Баскервіля, а він саме готувався до певної місії, яка передбачала відвідини знаменитих міст та стародавніх абатств. І так став я його писарем і учнем водночас, й ніколи про се не пошкодував, бувши разом з ним свідком подій, гідних того, щоб закарбувати їх у пам'яті грядущих поколінь, над чим я зараз і труджуся.

* * *

Тоді було мені невтямки, чого шукав брат Вільям, а як по правді, то й нині я сього не відаю, і, мабуть, не знав того навіть він сам, адже рухала ним лише спрага істини і підозра – яку я завжди помічав у ньому, – що істина є чимось іншим, ніж те, що здавалося йому істиною в ту мить. У ті роки припоручені йому мирські повинності відірвали його, мабуть, від його улюблених студій. Про посланництво, довірене Вільямові, я нічого не знав упродовж цілої нашої подорожі, себто зі мною він про це не говорив. Якесь уявлення про істоту його завдання зміг я дістати, лиш прислухаючись подеколи до бесід, які він провадив з настоятелями монастирів, де

ми раз по раз зупинялися. Але достеменно не знав я нічого, аж поки ми не прибули до місця нашого призначення.

Вирушили ми на північ, та шлях наш був звивистим, і зупинялись ми у різних монастирях. Сталося так, що ми звернули на захід (хоч мали б звернути на схід), сливе вздовж гірського пасма, яке від Пізи веде у бік місць прощі святого Якова, пристаючи у місцевостях, які точніше назвати не можу через страхітливі події, що переогодом тут відбулися, але синьйори їхні були вірні імператорові, а настоятелі нашого чину за єдиномудшною згодою ставили чоло безецному Папі-єретикові.

Наша повна пригод мандрівка тривала два тижні, і за той час я мав нагоду ліпше (але ніколи вповні, як я дедалі більше переконуюсь) пізнати свого нового вчителя.

На наступних сторінках я не надто дбатиму про опис вигляду людей – хіба що якийсь вираз обличчя чи жест здадуться мені знаками німої, але проречистої мови – адже, як каже Боецій, ніщо не є таким скороминущим, як зовнішня форма, позаяк вона в'яне й міняється, як польові квіти з настанням осені; тож який сенс має нині говорити про абата Аббона, що позирк його був суворий, а щоки – бліді, коли й він сам, і всі, хто був коло нього, обернулись на прах, що вкрив мертвотною сіризою їхні тіла (лиш дух, волею Всевишнього, промениться тим світлом, яке ніколи не згасне)? Але Вільяма хочу описати, раз і назавжди, мене-бо вразила ще й незвичайна його постать, та й юним властиво прив'язуватися до старшого і мудрішого мужа не лише завдяки чарам його слова і гостроті розуму, але й через зовнішню подобу його тіла, яка теж стає їм любовою, як постать батька, чиї жести і порухи син закарбовує у пам'яті, чию посмішку він ловить – і жодна тінь хтивості не споганює сей, мабуть, єдиний непорочний різновид тілесної любові.

У давнину мужі були гожі й високі, а тепер вони схожі на дітей або карликів, та се лиш одна з багатьох ознак занепаду світу, який

старіється. Молодь не хоче здобувати знань, вченість занепадає, цілий світ ходить догори ногами, сліпі провадять сліпих і штовхають їх у прірву, птахи падають, ще не злетівши, осел грає на лірі, а воли танцюють, Марії вже не до вподоби споглядальне життя, а Марті – діяльне, Лія безплідна, а в Рахилиних очах – розкошлюбство, Катон же вчащає до лупанаріїв. Усе зійшло з путі істинної. Дяка Всевишньому, що у часи ті од свого вчителя я перейняв спрагу знань і відчуття праведної путі, яке не губиться навіть тоді, коли стежка вельми звивиста.

* * *

Зростом був брат Вільям трохи вищий од інших людей, а через сухорлявість здавався ще вищим. Очі він мав орлині, а погляд – пронизливий; загострений і дещо гачкуватий ніс надавав йому сторожкого виразу, хоч довгобразе і ластате обличчя його – подібні обличчя я часто бачив в уродженців земель між Гібернією та Нортумбрією – вряди-годи зраджувало непевність і розгублення. З плином часу я зрозумів, що гадана ця його невпевненість насправді була всього лиш допитливістю, але тоді я мало що знав про цю чесноту, яку мав радше за пристрасть пожадливого духу, вважаючи, що раціональний дух не повинен її плекати, а житись лиш істиною, яка (так я гадав) дана нам з самого початку.

Весен йому було, мабуть, з п'ятдесят, тож був він уже вельми похилого віку, але тіло його рухалось напрочуд невтомно і так спритно, що навіть мені нерідко важко було за ним поспівати. Бували в нього напади надмірної діяльності, і тоді снага його здавалась невичерпною. Та іноді дух його немов завмирав і ставав неповоротким, мов рак, тоді він впадав у заціпеніння, і я бачив, як годинами лежить він колодою в келії на своєму ложі, ледве спмагаючись вимовити кілька односкладових слів і не ворухнувши жодним м'язом на обличчі. У такі хвилини його відсутні

очі світили порожнечею, і я ладен був запідозрити, начебто він перебуває у владі якоїсь рослинної субстанції, що викликає видіння, якби очевидна повстягливість його способу буття не веліла мені облишити цю думку. Не приховуватиму, одначе, що в дорозі він іноді зупинявся на краю луки чи на узліссі, збираючи якесь зілля (гадаю, завжди те саме), а тоді із замисленим виразом обличчя брався його жувати. Дешицю цього зілля він брав з собою і споживав його у хвилини великої напруги (скільки таких хвилин ми спізнали у тім абатстві!). Якось я спитав, що се таке, і він з усмішкою відповів, що добрий християнин навіть від невірних може іноді дечого навчитися; а коли я попрохав і собі покуштувати, він відповів, що зілля, яке гоже для старого францисканця, не гоже для молодого бенедиктинця.

Мандруючи разом, ми не мали змоги провадити вельми розмірене життя; в абатстві ми теж вночі чували, а вдень падали від втоми, тож не відвідували як годиться всіх богослужінь. Одначе рідко коли в дорозі він не вкладався спати після повечер'я, і звички його були вельми повздержливі. Іноді цілий день блукав він по монастирському садку і розглядав рослини так, немов то хризопрази чи смарагди, а іноді я бачив, як він никає по скарбничній крипті, позираючи на гойно прикрашену смарагдами та хризопразами шкатулу так, немов то куц чортополоху. А бувало, цілий день просиджував у великій залі бібліотеки, гортаючи рукописи, наче не маючи на думці нічого іншого, крім власної приємності (а тим часом навколо нас моторошно множилися трупи замордованих ченців). Якось спіткав я його, коли він походжав садком без жодної видимої цілі, мовби не треба буде йому здавати перед Богом справу про свої діла. У чині нашім мене навчали зовсім по-іншому порядкувати своїм часом, що я йому й сказав. А він відповів, що ліпоту вселенної явлено нам не лише як єдність у розмаїтості, але й як розмаїтість у єдності. Мені тоді здалося, що відповідь ся зумовлена його схильністю до грубої емпірії, та потім я зрозумів, що люди з його

країв нерідко описують речі так, немов осіянна сила розуму не має над ними ніякої моці.

У дні, які ми провели в тій обителі, руки його завжди були забруднені пилюкою з книг, слідами позолоти з іще свіжих мініатюр, плямами від жовтявих субстанцій, яких він торкався у Севериновій лічниці. Здавалось, він навіть думати не може, не дотикаючись до чогось руками, а я вважав, що се личить хіба що якомусь механікові (мене ж учили, що механік є *moechus*^[18], який зраджує розумове життя, замість того, щоб поєднатися з ним непорочним шлюбом). Але помічав я, що навіть коли він брав у руки поїдені часом, ламкі, наче опрісноки, сторінки, доторк його був напрочуд делікатним, і так само делікатно торкався він своїх причандалів. Мушу сказати, що химерний сей чоловік носив у своєму дорожньому мішку струменти, яких досі мені не доводилось бачити, називаючи їх своїми чудесними механізмами. Механізми сі, казав він, витворило майстерство, яке наслідує природу, відтворюючи не її форми, а саму її дію. І став пояснювати мені дивовижну дію годинника, астролібії та магніту. Наприпочатку я, правда, потерпав, що то якесь відьомство, й у ті ясні ночі, коли він, тримаючи в руці якийсь дивний трикутник, лаштувався спостерігати за зірками, я вдавав, що сплю. Францисканці, з якими мені доводилось зустрічатися в Італії та у себе вдома, були людьми простими, часто-густо неписьменними, і ця його вченість мене страшенно чудувала. Але він, усміхаючись, сказав мені, що на його островах францисканці зовсім інші: «Роджер Бекон, якого я шаную як учителя, повчав нас, що колись промисел Божий явиться нам і через науку про механізми, вона-бо є магією природною і священною. Колись закономірно з'являться такі знаряддя мореплавства, завдяки яким кораблі попливуть *in ipso homine regente*^[19], і далеко швидше, ніж судна, що їх несе сила вітру чи весел; з'являться й екіпажі, які рухатимуться вельми швидко без помочі тварин, і летючі апарати, керовані людиною, яка змушуватиме їхні крила битися в повітрі, на манір летючих птахів. І

крихітні пристрої, які підніматимуть велетенську вагу, і повози, які мандруватимуть дном моря».

Коли ж я спитав його, де ж сі механізми, він відповів, що їх вже виготовляли у давнину, а деякі навіть у наш час: «Крім, хіба що, пристрою для літання, якого я не бачив, зате знаю мудреця, який його вже обмислив. Будуть ще й мости, що перетинатимуть річку без стояків чи інших підпор, та інша нечувана машинерія. Але ти не повинен дивуватися, що їх ще нема, це ж не значить, що їх і не буде. І кажу тобі, Бог хоче, щоб вони були, і вони вже, безперечно, суцї у його помислах, хоч мій приятель Оккам і заперечує, що ідеї можуть існувати таким чином, і не тому, що ми можемо судити про божественну природу, а тому, що ми не можемо нічим її обмежувати». І то було не єдине суперечливе твердження, яке я чув від нього; але навіть тепер, коли я далеко старший і мудріший, ніж був тоді, мені далі невтямки, як міг він так вірити своєму приятелеві Оккаму і водночас признавати рацію словам Бекона. Одначе то й справді були складні часи, коли мудрому чоловікові доводилося мислити речі, суперечливі між собою.

Ну ось, розповів я про брата Вільяма речі, мабуть, несусвітні, зібравши до купи всі ті несув'язні враження, які виникли були у мене тоді. Ким він був і що робив, ти, мій добрий читальнику, зможеш, напевне, краще виснувати з учинків його у ті дні, що їх ми провели в обителі. І не обіцяю намалювати тобі завершену картину, а радше прагну навести перелік фактів дивогідних і страшливих.

І поки день по дню пізнавав я свого учителя, збавляючи довгі години подорожі у довгих бесідах з ним, про які поведу ще тут мову при потребі, ми незчулися, як на уступах гори перед нами зависочіла обитель. Тож нехай і оповідь моя наблизиться тепер до неї, як ми тоді, і хай не схибить моє перо, коли я розповідатиму про те, що там діялося.

День перший

Першого дня час перший, де подорожні прибувають під обитель, а Вільям дає доказ неабиякої проникливості

Був чудовий пізньолистопадовий ранок. Уночі трохи падав сніг, але землю вкривав лиш свіжий сніговий серпанок, не товщий від трьох пальців. Ще затемна, одразу після хвалитен, ми вислухали месу в якомусь долішньому сільці. Відтак зі сходом сонця ми пустилися в путь ДО гір.

Ми піднімалися стрімкою стежиною, яка зміїлася навколо гори, і тут я побачив абатство. Здивували мене не мури, які оточували його з усіх боків, бо подібні я не раз бачив у цілому християнському світі, а радше махия споруди, що її, як я потім довідався, називали Вежею. Була то восьмикутна будівля, яка з віддалі здавалася чотирикутником (досконала фігура, яка виражає міць і неприступність Божого Граду); південні сторони її підносилися над дворщем обителі, а північні немов виростили із самих складок гори, спираючися на неї і нависаючи над безоднею. Знизу подекуди здавалось, що це скеля сягає самого неба і поступово, не змінюючи ні барви, ні фактури, переходить у донжон (діло рук гігантів, від яких не мають таємниць ні земля, ні небеса). Три ряди вікон надавали надбудові троїчного ритму, і те, що матеріально було квадратним на землі, ставало духовно трикутним у небі. Підійшовши ближче, я зрозумів, що з кожного кута цієї чотирикутної форми виростає по семигранній башті, п'ять граней якої виступають назовні – отже, чотири з восьми граней головного восьмигранника породжували чотири менші семигранники, які зовні виглядали п'ятигранниками. Хто б не постеріг дивогідної злагоди всіх святих сих чисел, кожне з яких містить витончений духовний смисл! Вісім – число досконалості кожного чотиригранника, чотири – число Євангелій, п'ять – число просторів світу, сім – число дарів Святого Духа. За

масивністю і формою Вежа схожа була на замок Урсіно або даль Монте, які мені довелося побачити опісля, але через своє неприступне розташування виглядала куди моторошніше, сповнюючи страхом серце подорожнього, який поволі до неї наближався. На щастя, ранок видався напрочуд ясний, тому споруда ся не постала переді мною такою, якою вона постає у дні буремні.

Але я б не сказав, що вона вселяла радісні почуття. Мене вона перелякала, породивши легкий неспокій. Відає Бог, що не були то лиш примари незрілої моєї душі, і я слушно витлумачив достеменні провістя, закарбовані на камені з самого того дня, коли гіганти взяли за її спорудження, і ще до того, як сліпа воля монахів наважилася посвятити її на сторожу Божого слова.

* * *

Поки наші мули, шкандибаючи, долали останній гірський закрут, де гостинець розходився утрибіч, породжуючи дві бічні стежки, учитель мій на якусь мить спинився, озираючись то на узбіччя шляху, то на сам шлях, то вище по шляху, де на певному відтинку ряд вічнозелених піній утворював ніби природній дах, посивілий од снігу.

– Багата обитель, – мовив він. – Абат не проти попишатися при публічних okazіях.

Я вже звик чути від нього ексцентричні твердження, тому розпитувати не став. Відтак, проїхавши ще кавалок шляху, ми почули голоси, і на скруті дороги виринула невелика ватага ченців і челядників. Один із них, забачивши нас, вельми ґречно виступив наперед.

– Ласкаво просимо, мосьпане, – мовив він, – і не дивуйтесь, що я знаю, хто ви такі, нас-бо повідомили про ваше прибуття. Я – Ремигій з Вараґіни, монастирський келар. І якщо вашність справді брат Ґульєльмо з Баскавілли, про це слід попередити настоятеля. Біжи

мерщій, – наказав він, повернувшись до пахолка зі свого почту, – й оголоси, що гість наш уже вступає у монастирські мури!

– Дякую вам, отче келар, – сердечно відповів мій учитель, – я тим більше ціную вашу чемність, що ви перервали свої пошуки, аби привітати мене. Та не бійтесь, кінь пройшов сюди і звернув стежкою праворуч. Він ледве чи зайде далеко, бо, дійшовши до гноївні, напевне зупиниться. Він надто розумний, щоб кидатись униз урвищем...

– Коли ви його бачили? – спитав келар.

– Ми його не бачили, правда, Адсо? – мовив Вільям, повертаючись до мене з веселим виглядом. – Та якщо ви шукаєте Гнідого, тварина допевне там, де я оце сказав.

Келар завагався. Зиркнув на Вільяма, тоді на стежку, і врешті спитав:

– Гнідого? Звідкіля ви знаєте?

– Ну як же, – мовив Вільям, – цілком очевидно, що ви шукаєте Гнідого, улюбленого коня настоятеля, найкращого румака у вашій стайні, темної масті, зростом у два аршини з трьома вершками, хвіст у нього пишний, копито мале і кругле, але чвал рівномірний; голова маленька, вуха гострі, а очі великі. Він пішов праворуч, кажу вам, і краще поквартесь.

Келар на якусь мить завагався, відтак подав знак своєму почтові і вирушив униз стежкою праворуч, а тим часом наші мули знов почвалані під гору. Я саме збирався розпитати Вільяма, бо мене пекла цікавість, але він зробив мені знак зачекати: і справді, через кілька хвилин ми почули переможні вигуки і на закруті стежки знов показалися ченці і челядники, ведучи за вуздечку коня. Вони пройшли обіч, вельми зачудовано позираючи на нас, і поспішили перед нас до монастиря. Гадаю, що Вільям саме тому сповільнив крок, щоб дати їм змогу розповісти іншим про цю приключку. Я ж бо не раз вже мав нагоду пересвідчитися, що учитель мій, хоча й вельми чеснотливий у всьому муж, гріхував-таки марнослов'ям, коли була нагода дати доказ своїй проникливості, і тому, знаючи його дар

тонкого дипломата, я зрозумів, що він хоче прибути до монастиря, увінчаний славою мудрої людини.

– Тепер скажіть мені, мосьпане, – не зміг врешті стриматися я, – звідки ви се знали?

– Любий мій Адсо, – мовив учитель. – Впродовж цілої нашої мандрівки я вчу тебе розпізнавати сліди, через які світ промовляє до нас, немов велика книга. Алан Лілльський говорив:

omnis mundi creatura
quasi liber et pictura
nobis est in speculum^[20],

маючи на увазі невичерпну скарбницю символів, якими Господь через свої створіння мовить нам про життя вічне. Та вселенна ще балакучіша, ніж гадав Алан, і говорить не лише про речі остаточні (тоді промовляє вона завжди у спосіб невідомий), але й про речі дочасні, і тоді промовляє вона цілком зрозуміло. Мені соромно повторювати тобі те, що ти й сам повинен знати. Біля перехрестя, на ще свіжому снігу дуже виразно видніли відбитки кінських копит, які звернули на стежину ліворуч від нас. А що відстань між одним відбитком і другим була рівновелика і регулярна, самі копита – невеличкі і круглі, а почвал рівномірний, то я відразу зрозумів, який то був кінь, і те, що він ішов урівноважено, а не летів стрімголов, забрикавшись. Там, де пінії утворюють такий собі природний дах, деякі галузки було недавно зламано саме на висоті у два аршини і три вершки. А на шпичках ожинового куща, там, де тварина, мабуть, звернула на стежку праворуч від себе, гордовито помахуючи своїм пишним хвостом, zostалися довгі чорні кінські волосини... І не кажи мені, буцім не знаєш, що ця стежка веде до гноївні, адже, долаючи нижній закрут, ми бачили сліди нечистот, що їх зливають вниз зі

східної башти, споганюючи сніг; а саме розташування перехрестя свідчить про те, що ця стежка може вести лише у той бік.

– Гаразд, – мовив я, – а маленька голова, гострі вуха, великі очі...

– Не знаю, чи він справді такий, але ченці саме таким його бачать. Говорив же Ісидор з Севільї, що краса коня вимагає «ut sit exiguum caput et siccum prope pelle ossibus adhaerente, aures breves et argutae, oculi magni, nares patulae, erecta cervix, coma densa et cauda, ungularum soliditate fixa rotunditas»^[21]. Якби кінь, шлях якого я вислідив, не був воістину найкращим у стайні, як тоді пояснити, чому навздогін йому кинулися не лише стайничі, але й завдав собі клопоту сам келар? А коли чернець вважає якогось коня чудовим, то хай як той кінь справді виглядає, чернець бачить його лише так, як описують його auctoritates^[22], а найпаче, – і він лукаво усміхнувся до мене, – якщо він вчений бенедиктинець...

– Гаразд, – відповів я, – а чому саме Гнідий?

– Нехай пошле тобі Дух Святий трохи більше оливи до голови, ніж ти тепер маєш, сину мій! – вигукнув учитель. – Як же інакше ти б назвав коня, якщо навіть великий Буридан, який туж-туж стане ректором у Парижі, не знайшов кращого імені для лепського коня?

Оце таким був мій учитель. Він не тільки вмів читати велику книгу природи, але й розумівся на тім, як ченці читали писані книги і мислили за їх посередництвом. І дар сей, як ми побачимо, немало прислужився йому в наступні дні. Зрештою, його пояснення здалося мені тоді цілком очевидним, і гордощі за те, що тепер я теж його знаю, притлумили сором за те, що я не зумів пояснити це самотійно, і я мало не запишався зі своєї проникливості. Ось яка сила істини, котра, як і добро, щедро дарує сама себе. І слава йменню святому Господа нашого Ісуса Христа за чудовне се одкровення, якого я сподобився.

* * *

Та повернись до свого русла, оповіде моя, бо ж сей чернець ветхий бариться надто на маргіналіях. Повідай краще, як ми дісталися до головних воріт монастиря, і на порозі стояв абат, біля якого двійко послушників тримали золоту миску, повну води. Коли ми спішилися, він умив Вільямові руки, а тоді обняв його, цілуючи в уста, і дав святе благословення, а келар тим часом зайнявся мною.

– Дякую, Аббоне, – мовив Вільям, – для мене велика радість ступити в обитель, підвладну вашій милості, адже слава про неї перейшла далеко за сі гори. Приходжу я як прочанин в ім'я Господа Нашого й як такого ви мене гідно вшанували. Але приходжу я також в ім'я нашого синьйора на цій землі, як повідомить вас послання, котре вам вручу, і від його імені теж дякую вам за гарний прийом.

Абат взяв листа з імператорськими печатями і сказав, що, зрештою, про Вільямове прибуття ще раніше повідомили його інші послання від братів по ордену (звісно, подумав я з деякими гордощами, настоятеля бенедиктинців важко захопити зненацька), відтак звелів келареві провести нас до нашого мешкання, а тим часом стайничі зайнялися нашими мулами. Абат пообіцяв зайти до нас пізніше, коли ми трохи перекусимо, і ми вступили у великий двір, де стояли монастирські будівлі, розкинувшись уздовж плескуватої галявини, яка згладжувала верхівку гори, утворюючи пологу западину – себто альпу.

* * *

Про розташування монастирських будівель я ще не раз матиму нагоду розповісти детальніше. За воротами (які були єдиним отвором у монастирських мурах) відкривався оточений деревами просад, який вів до монастирської церкви. Ліворуч од нього простягалася широка смуга городів і, як я дізнався згодом, ботанічний сад; посеред них, уздовж вигину мурів, тяглися два будинки, де розташувалися лазні та шпиталь з зіллярнею. Вглибині,

ліворуч од церкви, височіла Вежа; від церкви її відділяв клопоть землі, вкритий могилами. Північний портал церкви відкривався на південну башту Вежі, а прибулий, входячи у монастир, одразу натрапляв поглядом на західну башту, яка нависала над проваллям ліворуч, зливаючись з мурами, а далі за нею височіла північна башта, помітна лише для погляду збоку. Праворуч од церкви, дещо позаду, видніли якісь будівлі, що оточували внутрішній дворик з кружґанком: були то, безперечно, опочивальні, абатові палати і притулок для прочан, де нас поселили. Саме туди ми йшли, минаючи по дорозі чудовий садок. Праворуч позаду церкви, по той бік розлогого майданчика, вздовж південних мурів на схід вервечкою тяглися хижі челядників, хліви, млини, маслоробні, шпихліри і пивниці, а також будинок, який, мабуть, був помешканням новіціїв. Рівна, лише дещо хвиляста місцевість дозволила давнім будівничим місця сього святого дотримуватися законів взаємного розташування краще, ніж могли вимагати Гонорій з Отена чи Гійом Дуран. З положення сонця о тій порі дня я зрозумів, що портал виходить точно на захід, а отже, хори і вітвар звернені на схід; коли зрання сходило сонце, воно притьмом будило ченців в опочивальнях і тварин у стайнях. Я ніколи не бачив такої благоліпої і так чудово розташованої обителі, хоч згодом мені довелося споглядати Санкт-ґаллен^[23], Ключі, Фонтене і ще інші абатства, які, можливо, були більші, але не мали таких досконалих пропорцій. Від інших монастирів обитель цю відрізняла також незмірна махія Вежі. Хоч не відаючи нічого про каменярське мистецтво, я відразу зрозумів, що вона куди стародавніша, ніж всі інші споруди, і зведено її було, мабуть, для інших цілей, а решта абатства розкинулася навколо неї вже у пізніші часи, причому розташування цієї великої будівлі намагалися узгодити з розташуванням церкви, або ж навпаки. Бо серед усіх мистецтв саме архітектура найпалкіше намагається відтворити у своєму ритмі лад вселенної, яку старожитні називали *kosmos*, себто окраса, адже вона схожа на велетенську тварину, яка тішить око досконалістю і злагодженістю всіх своїх членів. І хвала

Творцю Нашому, котрий, як каже Писання, призначив усім речам число, вагу і міру.

Першого дня час третій, де Вільям провадить вельми пожиточну бесіду з абатом

Келар був чоловік огрядний, на вигляд посполитий, але життєрадісний, сивий, але ще молодцюватий, низенький, але прудкий. Він завів нас до наших келій у притулку для прочан. Точніше, завів нас до келії, призначеної для мого вчителя, пообіцявши, що наступного дня звільнить ще одну й для мене, адже, мовляв, хоч я й новіцій, та все ж їхній гість, а отже, приймати мене належить з усіма почестями. Тієї ночі спати я мав у широкій і довгій ніші, видовбаній у стіні келії, куди він звелів накласти доброї свіжої соломи. Там іноді стелили слугам деяких вельмож, додав він, коли їхні господарі бажали, щоб хтось чував над їхнім сном.

Відтак ченці принесли нам вина, сиру, оливок, хліба і смачних родзинок та й залишили нас підкріплятися. Ми попоїли і попили з великим смаком. Мій учитель не мав аскетичних звичок, властивих бенедиктинцям, і не любив їсти мовчки. Зрештою, мову завжди він вів про такі добрі й мудрі речі, що здавалось, ніби якийсь монах читає нам життя святих.

Того дня я не стримався і став далі розпитувати його щодо нашої пригоди з конем.

– Одначе, – мовив я, – коли ви читали сліди на снігу і на гілках, ви ще нічого не знали про Гнідого. Ці сліди свідкували про будь-якого коня, чи принаймні про будь-якого подібного коня. Отож чи не мусимо ми сказати, що книга природи мовить нам лише про сутності, як це навчають багато славетних богословів?

– Не зовсім, любий Адсо, – відповів мені учитель. – Звичайно, сліди ці говорили мені, якщо хочеш, про коня як *verbum mentis*^[24], і говорили вони б те ж саме, де б я їх не побачив. Але сліди у тім місці й о тій порі дня підказували мені, що тут пробіг принаймні один з

усіх можливих коней. І так я опинився на півдорозі між уявленням про ідею коня і пізнанням індивідуального коня. В кожному разі те, що я знав про узагальненого коня, повідомили мені сліди, а вони індивідуальні. Можна б сказати, що у той мент я був ув'язнений між індивідуальністю слідів і моїм незнанням, яке набувало доволі невиразної форми узагальненої ідеї. Коли ти бачиш щось здалеку і не розумієш, що це таке, спершу ти ствердиш, що це просторове тіло. Коли воно наблизиться до тебе, тоді ти опишеш його вже як тварину, хоч і не знатимеш іще, кінь це чи осел. І врешті, коли тварина підійде ще ближче, ти зможеш сказати, що це кінь, хоч не знатимеш іще, Гнідий це чи Рябий. І лиш коли ти будеш від нього достатньо близько, то побачиш, що це Гнідий (тобто саме той кінь, а не інший, хай як би його назвати). І то буде повне знання, осягнення індивідуального. Так і я годину тому готовий був побачити будь-якого коня, та не через широту мого розуму, а через убогість мого розуміння. І спрагу мого ума було втамовано лише тоді, коли я побачив цього індивідуального коня, якого ченці вели за вуздечку. Тільки тоді я справді зрозумів, що попередні мої умовиводи наблизили мене до істини. Отже, ідеї, які раніше допомогли мені уявити собі ще не баченого коня, були чистими знаками, як знаками ідеї коня були його сліди на снігу: а знаки і знаки знаків ми вживаємо лише тоді, коли не маємо перед собою речей.

Ще раніше я чув, як він з великим скептицизмом говорив про універсальні ідеї і з великою шанобою – про речі індивідуальні: пізніше я переконався, що цю його схильність зумовило і його британське походження, і належність до францисканського чину. Але того дня я не мав сили зачинати богословські диспути: от я й зібгався клубочком у виділеному мені місці, обгорнувся ковдрою і запав у глибокий сон.

Новоприбулому могло здатися, що то лежить якийсь клунок. Так і справді здалося абатові, коли близько часу третього він прийшов поговорити з Вільямом. Тож мені вдалося непоміченим підслухати їхню першу бесіду. Без жодного злого умислу, адже показатися

раптом гостеві було б куди неґречніше, ніж смиренно припишнути, що я й зробив.

* * *

Отже, Аббон увійшов, вибачився за вторгнення, ще раз висловив свою радість з приводу Вільямового прибуття і сказав, що має поговорити з ним про доволі серйозні речі.

Він став вихваляти кмітливість, яку виказав Вільям в історії з конем, і запитав, яким чином він зміг так точно описати тварину, якої ніколи не бачив. Вільям стисло описав йому шлях свого розумування, і гострота його розуму вельми втішила настоятеля. Мовляв, не можна було очікувати меншого від мужа, якого випереджала слава про велику проникливість. Настоятель сказав, що одержав був листа від абата Фарфського, який не лише розповів йому про доручення, що його дав Вільямові імператор (про нього ще буде мова у наступні дні), але й повідомив, що учитель мій був інквізитором на деяких процесах в Англії та в Італії, де відзначився своєю проникливістю, а ще більше великою людяністю.

– Мені вельми припало до вподоби, – додав абат, – що у багатьох випадках ви визнавали невинність звинуваченого. Я вірю, а тим паче у сі вельми сумні дні, що лукавий ненастанно присутній у людських речах, – і крадькома озирнувся, мовби підозрюючи, що ворог блукає й у сих мурах, – але вірю і в те, що супостат не завше діє безпосередньо. Я знаю, що він може підбурити свої жертви, аби вони лиходіяли так, що провина впаде на праведного, і потім насолоджуватиметься тим, що замість його прислужника сплять праведника. Нерідко, щоб довести свою горливість, інквізитори викидають зізнання у звинуваченого будь-якою ціною, гадаючи, що добрим інквізитором є лише той, хто доводить до кінця процес, знайшовши офірного козла...

– Інквізитор теж буває начинням диявола, – мовив Вільям.

– Цілком може бути, – погодився абат вельми обережно, – адже плани Всевишнього незглибимі, та не мені кидати тінь підозри на таких достойних людей. Ба більше, сьогодні мені потрібні саме ви, як один із них. Сталося у цій обителі щось таке, що потребує уваги і поради проникливої й обачної людини. Досить проникливої, щоб відкрити, і досить обачної (якщо потреба), щоб прикрити. Адже часто кінечним буває з'ясувати провинність людей, котрі мають підноситися над іншими своєю святістю, але так, щоб можна було усунути причину зла, не допустивши, щоби провинний викликав до себе зневагу загалу. Пастиря, що припустився гріха, треба усунути з лику пастирів, але горе, якщо овечки перестануть довіряти пастирям.

– Розумію, – мовив Вільям. Я вже раніше помітив, що коли він висловлюється так швидко і ввічливо, зазвичай то був чесний спосіб приховати незгоду або збентеження.

– Тому, – продовжував настоятель, – я вважаю, що кожен випадок, коли йдеться про переступ пастиря, належить ввіряти лише таким людям, як ви, котрі не просто вміють відрізнити добро від зла, але й розуміють, що доречне, а що недоречне. Мене тішить думка, що ваша милість виносила осудний вирок лише тоді, коли...

– ...звинувачені були винні у злочинних діях, у зловмисному отруєнні, у розбещенні невинних дітей та інших неподобствах, що їх вуста мої не сміють вимовити...

– ...що виносили ви осудний вирок лише тоді, – продовжував абат, не зважаючи на те, що його перебили, – коли присутність диявола була такою очевидною в очах загалу, що не можна було вчинити інакше, бо поблажливість була б ще ганебнішою, ніж сам злочин.

– Коли я визнав когось винним, – уточнив Вільям, – він справді скоїв злочини такого кшталту, що я міг з чистим сумлінням передати його світському правосуддю.

Абат на мить завагався, а тоді спитав:

– Чому ви наголошуєте на злочинності дій, не згадуючи про їх диявольську причину?

– Тому що міркувати про причини і наслідки – річ то вельми трудна, і єдиним суддею тут може бути Бог. Нам нелегко встановити достеменний зв'язок навіть між таким очевидним наслідком, як спалене дерево, та блискавицею, яка його спалила, а намагання прослідкувати іноді дуже довгі ланцюжки причин і наслідків здається мені таким же божевільям, як намагання спорудити вежу, яка б сягала неба.

– Наш учитель з Аквіна, – мовив абат, – не боявся самою силою розуму довести існування Всевишнього, переходячи з причини до причини аж до самої неспричиненої першопричини.

– Хто я такий, – смиренно мовив Вільям, – щоби перечити учителеві з Аквіна? Адже його доказ існування Бога підтверджують стільки інших свідчень, що й сам доказ сей од цього кріпне. Бог промовляє до нас в глибині нашої душі, це знав ще Августин, і ви, Аббоне, славили б Господа та очевидність його присутності, навіть якби Тома не... – Він зупинився і додав: – Я так собі мислю.

– О, звичайно, – поспішно запевнив його настоятель, і ось таким чудовим способом мій учитель поклав край цій схоластичній диспуті, котра, очевидно, була йому зовсім не до смаку. Відтак він заговорив знову.

– Повернімось до процесів. Розумієте – ось, скажімо, когось було убито отрутою. Цей факт даний нам досвідом. Судячи з деяких неспростовних знаків, я можу припустити, що спричинником отруєння була інша людина. Орудуючи такими простими ланцюжками причин, розум мій до певної міри може покладатись на власну силу. Але навіщо мені ускладнювати цей ланцюжок, припускаючи, що у лиходійство втрутилася якась інша сила, вже не людська, а диявольська? Я не кажу, що це неможливо, диявол теж зраджує свою присутність виразними знаками, як ваш Гнідий. Але навіщо мені шукати цих доказів? Чи не досить мені знати, що винуватцем є оцей чоловік, і передати його світському правосуддю? Все одно покарою йому буде смерть, хай простить його Господь.

– Але мені казали, що в одному процесі, який точився у Кількенні три роки тому і на якому кількох осіб звинувачено у скоєнні мерзенних злочинів, ви не відкидали диявольського втручання, коли було знайдено провинних.

– Але й ніколи не підтверджував його відкрито. Хоча й не відкидав, це правда. Хто я такий, щоб висловлювати свої судження щодо підступів лукавого, зокрема тоді, – додав він, і схоже було, що він прагне наголосити на цьому аргументі, – коли всі оскаржуєателі, єпископ, міські радці і все поспільство, а може, й самі оскаржені, справді бажали відчутти присутність нечистого? Отож, можливо, єдиним правдивим доказом присутності диявола є заповзяття, з яким у ту хвилину всі хотіли б бачити його діяння...

– Значить, ви твердите, – мовив абат стурбованим тоном, – що на багатьох процесах диявол орудує не лише через винуватця, а, можливо, насамперед через його суддів?

– Чи зважився б я твердити подібне? – спитав Вільям, і я зрозумів, що запитання було сформульоване так, що абат не міг відповісти ствердно; і тут Вільям скористався з його мовчання, щоб змінити хід бесіди. – Але насправді усе це діла давно минулі. Я облишив шляхетну сю справу, і якщо я так вчинив, то на те була Божа воля...

– Без сумніву, – погодився абат.

– А тепер, – провадив далі Вільям, – я маю зайнятись іншими делікатними питаннями. І хотів би взятися за те, що вас мучить, якщо ваша милість усе мені розповість.

Абат, схоже, був задоволений, що може змінити тему бесіди. І став розповідати, дуже обережно добираючи слова та вдаючись до довгих парафраз, про один дивний факт, який трапився кілька днів тому і спричинив чимало сум'яття серед ченців. Він, мовляв, розповідає це Вільямові як великому знавцеві людської душі і підступів лукавого, сподіваючись, що той зможе вділити дрібку свого безцінного часу, щоб пролити світло на одну вельми сумну загадку. Якось уранці один козопас знайшов Адельма з Отранто – монаха ще молодого, але вже славетного майстра-мініатюриста – внизу

крутосхилу, над яким підноситься східна башта Вежі. Оскільки його бачили на хорах під час повечер'я, але на полуношницю він не з'явився, виходить, звалився він туди у найтемніші години ночі. Була то ніч великої сніговиці, коли схожі на град, гострі мов лезо клапті снігу вирували у поривистому західному вітрі. Його тіло, просякле наскрізь вологою від снігу, який спершу розтанув, а тоді взявся крижаною плівкою, знайшли у підніжжі урвища, пошматоване об каменюки, через які воно прокотилося. Бідолашне і крихке смертне тіло, нехай Господь змилюється над ним. Оскільки тіло, падаючи, перекидалося туди-сюди, нелегко було з'ясувати, звідки воно впало: безперечно, з одного з вікон, які трьома ярусами виходили на провалля з трьох боків башти.

– Де ви поховали бідолашне тіло? – спитав Вільям.

– Ясна річ, на цвинтарі, – відповів абат. – Ви, певно, його бачили – він лежить між північним муром церкви, Вежею та городом.

– Розумію, – мовив Вільям, – і розумію, у чому полягає ваша проблема. Якби той нещасливець наклав, борони Боже, на себе руки (бо не можна уявити собі, буцім упав він випадково), то наступного дня ви б знайшли одне з тих вікон відчиненим, а натомість ви побачили, що всі вони зачинені, і біля жодного не видно слідів води.

Настоятель, як я вже говорив, був чоловіком вельми дипломатичним і врівноваженим, та цього разу не стримав жесту здивування, який позбавив його будь-якого сліду тої достоїнності, яка, на думку Арістотеля, подобає особі зацній і шляхетній:

– Хто вам це сказав?

– Ви, – мовив Вільям. – Якби вікно було відчинене, ви б одразу подумали, що він сам через нього викинувся. Наскільки я міг роздивитися зовні, це великі вікна з непрозорими шибками, а подібні вікна у будівлях такого розміру зазвичай розміщені вище від зросту людини. Отже, якби воно було відчинене – а мало ймовірно, що той нещасний просто виглядав з нього і втратив рівновагу, – ви б тоді напевно подумали, що це самогубство. У такому разі ви б не дозволили поховати його у посвяченій землі. Але оскільки поховали

ви його по-християнськи, це значить, що вікна були зачинені. А якщо вони були зачинені, то очевидно, що гаданого самовбивцю мусила підштовхнути чи то людська рука, а чи диявольська сила, адже навіть на процесах відьом я не чував, щоб непокаяному небіжчикові Бог чи диявол дозволили вернутися з безодні, аби затерти сліди свого переступу. І ви хочете знати, хто б міг його – я не кажу штовхнути у прірву, а висадити проти волі на підвіконня, і вас це тривожить, бо це значить, що тепер по абатстві гуляє якась зловмисна сила, чи то природна, чи надприродна.

– Так і є... – мовив абат, і не ясно було, підтверджує він цим Вільямові слова чи схвалює міркування, які так блискуче виклав Вільям. – Але звідки ви знаєте, що під жодним вікном не було слідів води?

– Бо ви мені сказали, що дув західний вітер, а він не міг мести снігом на вікна, які відчиняються на схід.

– Мені замало хвалили ваші чесноти, – мовив настоятель. – Ваша правда, води не було, і тепер я знаю чому. Усе було саме так, як ви говорите. Значить, ви розумієте мій неспокій. То вже була б ганьба, якби хтось із братії заплямував себе огидним гріхом самовбивства. Але я маю підстави вважати, що хтось інший заплямував себе гріхом рівно ж огидним. І якби лише це...

– Насамперед, чому ви гадаєте, що то був хтось із ченців? В абатстві є багато інших людей – стайничі, козопаси, прислужники...

– Звичайно, обитель наша невелика, але багата, – пихато погодився абат. – Сто п'ятдесят челядників на шістдесят ченців. Але все це сталося у Вежі. Ви вже, мабуть, знаєте, що на першому поверсі Вежі розміщені кухня і трапезна, але два горішні поверхи займають скрипторій та бібліотека. Після вечері Вежу зачиняють, і будь-кому входити туди дуже суворо заборонено, – випередив він запитання Вільяма і відразу, але явно неохоче додав: – Ченцям, ясна річ, теж, але...

– Але що?

– Але я цілковито відкидаю можливість – цілковито, розумієте? – що хтось із челядників мав відвагу проникнути туди вночі. – В очах його промайнув немов викличний усміх, але був він миттєвий, наче блискавиця чи падуча зірка. – Вони б боялися, розумієте... іноді, даючи накази посполитим, варто підсилити їх якоюсь погрозою – приміром попередженням, що того, хто не підкориться, спіткає щось лихе, що він накличе на себе гнів надприродної сили. А от монах...

– Зрозуміло.

– Зрештою, монах може мати й інші причини, щоб відважитися проникнути у заборонене місце, я маю на увазі причини... як це сказати? Зрозумілі, хоч і супротивні правилам...

Вільям помітив ніяковість абата і задав йому запитання, яким, можливо, хотів змінити хід бесіди, але воно ще дужче збентежило настоятеля.

– Кажучи, що то, мабуть, було вбивство, ви додали «і якби лише це». Що ви мали на увазі?

– Я так сказав? Звісно, без причини, нехай якої огидної, не вбивають. І я тремчу, уявляючи собі огидність причини, що могла штовхнути ченця до вбивства свого побратима. Ось. Оце і все.

– Більш нічого?

– Мені більше нічого вам сказати.

– Ви хочете сказати, що нічого іншого вам не вільно мені сказати?

– Благаю вас, брате Вільяме, брате Вільяме, – абат двічі наголосив на слові «брате».

Вільям густо почервонів і мовив:

– Eris sacerdos in aeternum ^[25].

– Спасибі, брате, – мовив абат.

О Господи Боже, якої моторошної таємниці торкнулися в ту мить мої необачні зверхники, один під спонукою тривоги, а другий – допитливості. Бо я, смиренний новіцій, який збирався прийняти таїнство святого Божого священства, теж зрозумів, що абат щось таки знав, але дізнався він про це під печаттю сповіді. Він, мабуть, почув з чиїхось уст якусь гріховну подробицю, яка могла мати якийсь

зв'язок з трагічною кончиною Адельма. Тому він просив брата Вільяма розгадати таємницю, про яку він сам здогадувався, але не міг нікому відкрити, і сподівався, що учитель мій силою свого інтелекту проллє світло на те, що він сам мусить огорнути темрявою, корячися найвищому велінню милосердя.

– Гаразд, – сказав тоді Вільям, – чи зможу я розпитати братію?

– Зможете.

– Чи зможу вільно пересуватися по обителі?

– Я надам вам цю змогу.

– Ви доручите мені цю місію coram monachis? [\[26\]](#)

– Нині ж увечері.

– Одначе я розпочну слідство вже зараз, ще до того, як ченці дізнаються про ваше доручення. А крім того, я б дуже хотів – і це не остання причина мого перебування тут – відвідати вашу бібліотеку, слава про яку ходить по всіх обителях християнського світу.

Абат рвучко підвівся, обличчя його закам'яніло.

– Я сказав, що ви можете пересуватися по цілій обителі. Але, звичайно, не по останньому поверсі Вежі, де бібліотека.

– Чому ж?

– Мені слід було пояснити вам це раніше, але я гадав, що вам це відомо. Ви знаєте, що наша бібліотека не схожа на інші...

– Я знаю, що вона містить більше книг, ніж будь-яка інша бібліотека християнського світу. Знаю, що порівняно з вашими полицями книгозбірні монастирів Боббіо та Помпозі, Ключійської та Флерійської обителей схожі на кімнату хлопчика, який тільки-но починає вивчати табличку множення. Я знаю, що шість тисяч кодексів, якими пишалася Новалеза понад сто років тому, це ніщо порівняно з вашою книгозбірнею, зрештою, чимало їхніх томів, мабуть, тепер тут. Я знаю, що ваше абатство єдине в християнському світі може протиставитися тридцятьом шістьом бібліотекам Багдада, десятьом тисячам кодексів візира Ібн аль-Алкамі, що біблій у вас не менше, ніж дві тисячі чотириста коранів, якими пишається Каїр, і що вміст ваших полиць яскраво свідкує проти пихатої легенди невірних,

які колись давно твердили (вони ж бо близькі друзі князя олжі), буцім бібліотека Тріполі має шість мільйонів томів, над якими працюють вісімдесят тисяч коментаторів і двісті переписувачів.

– Так воно і є, хвала небесам.

– Я знаю, що серед вашої братії є чимало ченців, які прибули з інших монастирів, розкиданих по цілому світі: хто перебуває тут тимчасово, щоб переписати рукописи, яких більш ніде нема, і забрати потім з собою у свій монастир, привізши взамін якийсь інший вельми рідкісний кодекс, щоб ви переписали його, збагативши свій скарб; а хто приїхав надовго, іноді щоб зостатися довіку, бо лише тут він може знайти твори, які освітлять шлях його пошуків. Серед вас живуть германці, даки, гішпани, французи й греки. Я знаю, що колись дуже давно імператор Фрідріх попросив вас укласти книгу про Мерлінові пророцтва і перекласти її потім арабською мовою, щоб він міг переслати її у дар єгипетському султанові. І, врешті, знаю, що у сі вельми сумні часи навіть така славна обитель, як Мурбахський монастир, не має жодного переписувача, у Санкт-Галлені дуже мало письменних ченців, а у містах тепер виникають цехи та гільдії мирян, які працюють на університети, тож лише ваше абатство день у день підтримує – та що я кажу? – дедалі вище возносить славу вашого ордену...

– *Monasterium sine libris*, – замислено процитував абат, – *est sicut civitas sine opibus, castrum sine numeris, coquina sine suppellectili, mensa sine cibis, hortus sine herbis, pratum sine floribus, arbor sine foliis...^[27] А наш орден, ревно дотримуючись подвійної заповіді працювати і молитися, завжди був світлом для цілого відомого світу, скарбницею знання, порятунком для надбань стародавньої вченості, яким загрожувала погибель у пожежах, грабунках і землетрусах, кузнею нових писань і вмістилищем старих... Але живемо ми тепер у вельми темні часи, народ Божий думає лише про свої крамарські обладунки й міжусобиці, а у великих містах, де нема місця для духу святості, не лише розмовляють (бо від мирян не можна вимагати іншого), але й пишуть посполитим наріччям, та жодна з таких книг*

ніколи не потрапить у наші стіни – вони ж бо причиняються до ширення єресі! Через гріхи людські світ завис на краю безодні, сама безодня проникла у нього і безодню прикликає^[28]. А незабаром, каже Гонорій, тіла людей стануть дрібнішими від наших, як і наші тіла мізерніші, ніж тіла древніх. *Mundus senescit*^[29]. Тож тепер Бог поклав на наш орден місію чинити спротив цій гонитві до прірви, зберігаючи, відтворюючи і захищаючи скарб мудрості, що його довірили нам праотці. Провидіння Боже зарядило, щоб вселенська управа, яка на зорі світу мала осідок на сході, поступово, як наспіває пора, переміщалася на захід, і се має остерегти нас, що кінець світу близько, бо хід історії досяг уже меж вселенної. Та поки не скінчилося остаточно тисячоліття, поки не восторжествував, хай і ненадовго, окаяний звір, ім'я якому Антихрист, на нас лежить повинність захищати скарбницю християнського світу і саме слово Боже, яке Господь вклав у вуста пророкам та апостолам, яке повторювали отці, не змінивши ніже тої коми, яке намагалася тлумачити вчена школа, хоча нині у тій самій школі загніздився змії гордині, заздрощів та безрозум'я. Й у присмерках сих ми далі триматимем наш світич, хай промениться світлом високо над небосхилом. І поки стоять сі мури, ми будемо вартівниками божественного Слова.

– Воістину, – мовив Вільям побожним тоном. – Але як це пов'язане із заборною відвідувати бібліотеку?

– Бачите, брате Вільяме, – мовив абат, – щоб можна було провадити ту незмірну і святу працю, яка так збагачує цю обитель, – і вказав на махину Вежі, яка видніла з вікон келії, маєстатично підносячись над самою монастирською церквою, – святобличі люди трудилися століттями, підкоряючись залізним правилам. Бібліотеку споруджено за планом, який протягом століть зоставався незнаним загалові, і пізнати його не має права жоден з монахів. Лише бібліотекар отримує цю таємницю від свого попередника, і сам ще за життя передає її своєму помічникові, щоб смерть, захопивши його зненацька, не відібрала у громади цього знання. І вуста обох

запечатані обітницею тримати його у таємниці. Лише бібліотекар, знаючи цю таїну, має право пересуватися по лабіринті книг, лише він знає, де яку книгу знайти і куди покласти на місце, лише він відповідає за їх збереження. Інші ченці працюють у скрипторії і можуть ознайомитися зі списком книг, які зберігаються у бібліотеці. Але список назв часто говорить дуже мало, і тільки бібліотекар з розміщення книги може судити про те, як її знайти, які таємниці, які істини і які облуди криються у ній. Лише він вирішує, іноді порадившись зі мною, чи видавати її ченцеві, який її просить, чи ні, а якщо видавати, то як і коли. Адже не всі істини призначені для усіх вух, не завжди побожна душа може розпізнати всі облуди; та й, зрештою, ченці працюють у скрипторії над конкретними творами і для цього мають читати певні книги, а не інші, їм не вільно давати волю нерозумній цікавості, яка, буває, опановує їх то через слабкість ума, то через гординю, то через диявольські нашіптування.

– Значить, в бібліотеці є також книги, які містять облуду...

– Потвори існують на світі, бо вони є частиною Божого плану, і навіть у страхітливих їхніх подобах проявляється могутність Творця. Так само божественний план передбачає і чарівничі книги, юдейські кабали, казки поганських поетів, вигадки невірних. Ті, хто заснував і століттями підтримував цю обитель, були твердо і свято переконані, що навіть облудні книги в очах метикованого читальника можуть випромінювати бліде світло божественної мудрості. Тому бібліотека є пристановищем і для таких книг. Але зрозумійте, це й є причина того, що входити туди будь-кому не можна. Зрештою, – додав настоятель, майже вибачаючись за мізерність цього останнього аргументу, – книга – творіння крихке, з часом вона зношується, боїться гризунів, негоди, невірних рук. Якби протягом усіх цих сотень літ кожен міг вільно торкатися наших рукописів, більшості з них вже давно б не було. Отже, бібліотекар оберігає їх не лише від людей, але й від сил природи, присвятивши своє життя боротьбі з силами забуття, сього ворога істини.

– Отже, на останній поверх Вежі не має доступу ніхто, крім двох осіб...

Абат посміхнувся:

– Ніхто не має права туди ввійти. Ніхто не може туди ввійти. Ніхто, хай би як він хотів, не зуміє туди ввійти. Бібліотека сама себе захищає, вона бездонна, як істина, яку вона містить, і оманлива, як облуда, яку вона криє у собі. Духовному лабіринтові відповідає ще й лабіринт земний. Можна увійти, а потім не вийти. Цим я хочу сказати, що ви теж маєте дотримуватися правил нашої обителі.

– Але ви не відкидаєте того, що Адельм міг випасти з котрогось вікна бібліотеки. Як я можу дошукуватись причин його смерті, якщо не побачу місця, де, можливо, почалася історія його загибелі?

– Брате Вільяме, – мовив абат примирливим тоном, – чоловік, який описав мого Гнідого, не бачивши його, і смерть Адельма, не знаючи про неї майже нічого, без труднощів може міркувати про місце, не маючи до них доступу.

Вільям схилювся у поклоні:

– Ваша милість мудра навіть тоді, коли викazuje суворість. Як бажаєте.

– Якщо я був колись мудрим, то це тільки тому, що вмію бути суворим, – відповів абат.

– І останнє, – мовив Вільям. – Де Убертин?

– Він тут. Чекає на вас. Ви знайдете його у церкві.

– Коли?

– Будь-коли, – посміхнувся абат. – Знаєте, він хоч і вельми вчений, та не з тих людей, що засиджуються у бібліотеці. Він має її за мирську спокусу... Його можна побачити здебільшого в церкві, у молитві й розважаннях...

– Він постарів? – вагаючись, поспитав Вільям.

– Коли ви бачили його востаннє?

– Дуже давно.

– Він стомився. Зовсім відійшов від речей світу сього. Йому шістдесят вісім років. Але, гадаю, він зберіг той дух, який властивий

був йому замолоду.

– Піду притьмом до нього, дякую вам.

Абат спитав, чи не хоче він пообідати разом з братією після часу шостого. Вільям відповів, що він тільки-но попоїв досхочу і воліє тут же побачитися з Убертином. Абат попрощався.

Він саме виходив з келії, коли знадвору донісся пронизливий вереск, немов когось смертельно поранили, а тоді ще і ще залунали крики, такі ж несамовиті.

– Що це?! – спитав Вільям, збитий з пантелику.

– Нічого, – відповів абат, посміхаючись. – Саме пора забивати свиней. То свинарі взялися до праці. Не ця кров має вас цікавити.

І вийшов. Але сим він не виправдав своєї слави проникливої людини. Бо наступного ранку... Та стримай же своє нетерпіння, язичу мій зухвалий. Бо за той день, про який я веду мову, до того, як запала ніч, сталося ще чимало всякої всячини, про що варто розповісти.

Першого дня час шостий, де Адсо замилюється порталом церкви, а Вільям знов зустрічається з Убертином Казальцем

Монастирська церква була не така велична, як інші церкви, що їх мені довелося бачити опісля у Страсбурзі, Шартрі, Бамбергу та Парижі. Вона більше нагадувала храми, якими я вже раніше милувався в Італії: міцно осаджені на землі, вони рідко запаморочливо стриміли до неба і часто були більші завширшки, ніж заввишки; але на першому рівні її, наче твердиню, вінчав ряд квадратних фортечних зубців, а вище підносилося ще одна споруда – то була навіть не вежа, а немов друга чимала церква, пронизана строгим рядом вікон, над якою височів гостроверхий дах. Цій міцній монастирській церкві, подібній до церков, що їх будували наші предки у Провансі та Ланґедоку, чужий був сміливий розмах і надмір прикрас, властивий сучасному стилю, і, гадаю, лиш віднедавна став оздоблювати її шпиль над хорами, сміливо спрямований у небесне склепіння.

Перед входом, який на перше око здавався однією великою аркою, стояли дві прямі, нічим не прикрашені колони; від них двома уступами відходив одвірок, увінчаний низкою інших арок, які вели погляд, немов у глиб безодні, до самого порталу, що ховався у затінку. Над порталом нависав великий тимпан, з боків його підтримували два контрфорси, а посередині – різьблений пілястр, що розділяв вхід на два отвори, захищені кованими дубовими дверима. О тій порі дня бліде сонце майже прямовисно світило у дах, і світло косо падало на фасад, не освітлюючи тимпана; тому, минувши колони, ми раптом опинилися під гущавиною арочних склепінь, що відходили від ряду менших колон, які слугували домірною підмогою контрфорсам. Коли очі мої врешті звикли до

напівзатінку, погляд мій раптом засліпила німа оповідь різьбленого каменя, безпосередньо доступна будь-чиєму зорові та уяві (недарма *pictura est laicorum literatura*^[30]), зануливши мене у видіння, про яке навіть нині язык мій ледве у змозі говорити.

Уздрів я престол на небі і Того, Хто сидів на ньому. Лик Сидячого був суворий і безпристрасний, широко розплющені очі грізно позирали на земне людство, що дійшло до кінця своєї історії, має-статичні волосся і борода, мов води ріки, однаковими, симетрично розділеними струмками спадали на груди. Вінець у Нього на голові виблискував склицею й самоцвітами, царська туніка пурпурового кольору, оздоблена вишивкою і мереживом із золотих та срібних ниток, широкими фалдами спадала з колін. Лівиця, що спочивала на колінах, тримала запечатану книгу, правиця ж підносила у благословляюче-грізному жесті. Лик Його яснів у сяйві страхітливо чудовного, пишно оздобленого хрещатого німба, а навколо престолу і над головою Сидячого виблискувала райдуга, подібна до смарагда. Перед престолом, під ногами Сидячого, плинуло море, до кришталю подібне, а навколо Нього і навколо престолу уздрів я чотирьох страхітливих звірів – страхітливих супроти мене, який дивився на них у захваті, але лагідних і сумирних супроти Сидячого, якому вони безнастанно співали хвалу.

Утім, не всі вони виглядали страхітливо, бо чоловік, який простягав книгу, ліворуч од мене (і праворуч од Сидячого), здався мені прекрасним і лагідним. Зате жахливим постав переді мною орел з могутніми кігтями, що розпростер великі свої крила з протилежного боку – дзьоб його був роззявлений, а схоже на кольчугу пір'я наїжене. В ногах Сидячого, під двома першими постатями – ще двоє, телець і лев, кожна з сих потвор стискала, хто у лапах, а хто в копитах, по книзі, тулубами вони відвернулись од престолу, а повернулись до нього головами, скрутивши спину і шию у рвучкому пориві, боки їх тріпотали, а кінцівки зводились немов у передсмертній судомі, пащі їхні були роззявлені, а хвости, по-зміїному згорнуті в кільце, закінчувались язиками полум'я. Обидва

вони були крилаті, обидва увінчані німбами, і попри страхітливую подобу, не були то створіння пекельні, а небесні, і виглядали вони моторошно, бо рикали во славу Грядущого, який судитиме живих і мертвих.

Навколо престолу, обіч чотирьох звірів і під ногами Сидячого, немов просвічуючи крізь прозорі води кришталевого моря, на двадцяти чотирьох невеликих сідалищах спочивало двадцять четверо старших, облачених у біле й увінчаних золотом. Вони розташувались відповідно до трикутної структури тимпана і сливе заповнювали ціле поле бачення – внизу семеро і ще семеро, вище – троє і троє, і на самій горі, поруч з тронем – двоє і двоє. Дехто з них тримав у руках старовинну віолу, а дехто – чашу з пахощами, лише один з них грав, а решта перебувала у полоні екстазу; повернуті вони були до Сидячого, якому вони співали хвалу, а члени їхні так само звивались, як кінцівки звірів, щоб усі вони могли бачити Його; але звивались вони не по-звіриному, а в такт порухів екстатичного танцю – так, мабуть, танцював Давид навколо ковчега – і зусібіч погляди їхніх зіниць, всупереч законам розміщення тіл, незмінно збігалися в єдиній осяйній точці. Яка гармонія самозабуття і поривів, неприродних, але таких витончених поз, який злад у містичній мові членів, чудом звільнених від тяжкості тілесної матерії; благословенне множество налилось новою посутньою формою, немовби святе сеє зібрання опинилось у владі рвучкого вітру, подуву життя, несамовитої насолоди, і ликування їхнє чудовно воплотилось в образ, згуком бувши!

Замешкані Духом й осяяні одкровенням тіла та члени, зсудомлені зачудуванням лики, взнеслі од захвату погляди, роз'ятрені любов'ю щоки, розширені блаженством зіниці; одного пойняла ніжна туга, другого пронизала тужлива ніжність, того преобразило здуміння, а того омолодило радіння; й усе співає нову піснь – риси облич, бганки тунік, порухи і натужність кінцівок, вуста, напіврозтулені усміхом вічної хвали. А під ногами у старших і над ними, дугою здійсмаючись і симетричними смугами пробігаючи над престолом і

над чотириликим товариством, усі на один кшталт – учинило-бо їх мистецьке вміння взаємно сумірними – однакі у розмаїтості й розмаїті в однакості, одноцілі у різності й різні у своїй apta coadunatio^[31], у подиву гідній сумірності частин з утішною м'якістю барв, дивогідне співзвуччя і злагода не схожих між собою голосів, сув'язь, укладена на манір струн цитри, охоча й уважлива до незникової спорідненості глибокою внутрішньою снагою, сотворителькою однозвуччя у попереми́нній грі різнозвуччя, плетиво і злука створінь не сумірних і zarazом сумірених, діло любовної сполуки за законом водночас небесним і людським (незламні-бо й непорушні узи миру, любові, чесноти, устрою, уряду, ладу, родово́ду, життя, світла, сая́ва, виду й постаті), рясногранна й іскрометна рівновартість форм, що виблискують над домірними частинами матерії, – отак-от сплелося там усе квіття й листя, усе пагіння, кущі й суцвіття усеньких зел, що красять сади землі й небес: фіалка, зіновать, чебрець, лілея, купальниця, нарцис, кала, акант, мальва, мирра і пахуча розрив-трава.

Але коли душа моя, захоплена сим суголоссям земних красощів і величавих надприродних знамень, мало не вибухнула у радісному гімні, око моє, мандруючи за домірним ритмом круглих ажурових віконець в ногах у старших, дісталосся до сплетених разом постатей, що становили цілість із серединним пілястром, який підтримував тимпан. Чим були і яке символічне послання несли ці три пари левів, що сплелися у поперечний хрест, вигнувшись дугою, задніми лапами спершись об землю, а передні поклавши на спину свого товариша – скуйовджена грива спадає зміїстими кучерями, паща роззявилася у грізному рикові, а самі вони немов злилися з самим тілом пілястра, опутані плетивом виноградних пагонів? Дух мій дещо впокоїли поставлені обабіч пілястра, щоб приборкати диявольську натуру левів, велячи їм символічно вістити про речі вишні, дві неприродно витягнуті людські постаті, такі ж заввишки, як і сама колона, що їх віддзеркалювали ще дві такі ж фігури, розміщені навпроти і симетрично до них по обидва боки розписаних із зовнішніх боків

контрфорсів, де починалися одвірки дубових дверей: були то постаті чотирьох старців, і з непомільних прикмет я впізнав у них Петра і Павла, Єремію та Ісаю; протистоячи левам, хоч будучи тієї ж матеріальної природи, вони теж немов звивались у танцювальному кроці, піднісши довгі кістляві руки з розчепіреними пальцями, наче крила, і наче крила були їхні бороди та кучері, розмаяні пророчим вітром, і бганки довгополих одінь, що хвилювали й бурунилися, порушувані довжелезними ногами. Ледве відірвавши зачароване око від загадкового сього багатоголосся святих кінцівок і пекельних з'яв, я уздрів, – обіч portalу, під глибокими арками, вирізьблені подекуди на підпорах, у прогалинах між тендітними колонами, які спомагали їх і прикрашали, а подекуди на оповитих рослинним орнаментом капітелях кожної колони, звідки вони розгалужувалися до гущавини арок, – інші страхітливі для ока дивовиддя, присутність яких у сім місці виправдовувала хіба лиш їхня інакомовна сила, могуття притчі або ж моральна наука, яку вони несли у собі: уздрів я хтиву жінку, голу й обдерту зі шкіри, яку пожирали огидні ропухи й висисали гади, а поруч з нею – череватого сатира з грифонячими ногами, вкритими жорстким заростом, його безстидна пелька викрикувала собі самому вічне прокляття; й уздрів скупого, що заляк у смертній судомі на своєму ложі з пишними колонами, ставши вже безвладною здобиччю когорти бісів, один з яких виривав йому з хрипучих уст душу в подібні немовляти (гай-гай, ніколи не народитися йому для вічного життя); і уздрів гордівливого, якого осідлав нечистий, встромляючи пазурі йому в очі, а поруч двоє гидомирних ненажер врукопаш шматували один одного; увидів я й інші створіння, які мали голову козла, шерсть лева, пашу пантери, вони потопали у лісі полум'я, й мене немов насправжки торкнувся його жагучий подих. А навколо них, між ними, над ними і під ними – ще обличчя і ще кінцівки: чоловік і жінка вчепились одне одному в чуба, два гаспиди висмоктували очі пропащої душі, якийсь чоловік, вишкірившись, гачкуватими руками роздирав пашу гідри – немов всяку звірину з бестіярію Сатани зібрали на консисторій і поставили

віночком на варті трону, що їм протилежав, аби поразкою своєю вони співали йому славу: фавни, гермафродити, шестипалі нелюди, сирени, гіпокентаври, горгони, гарпії, інкуби, дракононоги, мінотаври, рисі, леопарди, химери, кенопери з собачою мордою, що викидають вогонь із ніздрів, зуботирани, багатохвости, волохаті гади, саламандри, рогаті гадюки, кусючі панцерники, полози, двоголовці з наїженою зубами спиною, гієни, видри, ворони, крокодили, гідрони з рогами, мов пили, жаби, грифони, мавпи, песиголовці, левкроти, мантикори, яструби, парандри, ласки, дракони, одуди, сови, василіски, гіпнали, престери, спектафіки, скорпіони, ящури, кити, скитали, амфісбени, якулюси, дипсади, зелені ящірки, риби-причепи, поліпи, мурени та черепахи. Немов увесь пекельний люд зібрався на сходини, щоб постати переддвер'ям, темною хащею, пустищем безнадійного вигнання супроти з'яви Сидячого на тимпані, супроти Його обітованого й грізного лику; вони, поборені в Армагеддоні, стояли перед Тим, Хто гряде остаточно відділити живих від мертвих. І, мало не зомлівши від сього марева, не маючи певності, чи я у приязному місці, а чи у падолі Страшного суду, впав я у сум'яття й заледве стримав плач; мені причулися (а може, я й справді чув?) голоси і привиділися образи, які я пам'ятав зі своєї послушницької юності, коли вперше читав священні книги і ночами розважав на Мелькських хорах; і в очманінні знесилених і змучених чуттів своїх почув я голос грімкий, який, немов сурма, прорік: «З того, що бачиш, спиши книгу» (се я зараз і роблю), й уздрів я сім золотих лампад, а посеред них – Єдиного, подібного до синів чоловічих, оперезаного на грудях золотою стяжкою; голова Його й волосся були білі, мов вовна білосніжна, очі – мов полумінь вогню, ноги – мов розпечена в печі бронза, голос – мов шум великої води; у правиці держав Він сім зірок, а з уст Йому виходив двосічний меч. Й увидів я, як розчинились у небі ворота, і Сидячий постав переді мною подібним до ясписа і сардія, і райдуга була навкруг престолу, а від престолу виходили громи і блискавиці. І взяв Сидячий в руки гострий серп і

скрикнув: «Пошли серпа свого й жни, бо настала година пожати, дозріло бо жниво землі^[32]»; і скинув Сидячий додолу серпа свого, і земля була вижата.

І ось тоді зрозумів я, що видіння се ні про що інше не говорило, як про те, що діялося в монастирі, про те, що ми вловили з неохочих абатових уст – й не раз у наступні дні приходив я сюди, щоб споглядати портал, маючи певність, що переживаю ту саму історію, яку він повідає. І збагнув я, що прибули ми сюди, щоб стати свідками великого і несамоовитого побоїща.

Я затремтів, мов облитий крижаним зимовим дощем. І тут почув я ще один голос, але тепер долинав він з-за моєї спини, і був то голос інший, бо цілком земний, а не породжений сліпучим осердям моєї візії; ба навіть він розбивав цю візію, бо й Вільям (лише в той мент я згадав про його присутність), який теж поринув був у споглядання, обернувся разом зі мною.

* * *

Істота у нас за плечима мала подобу ченця, хоч брудна й подерта ряса робила його більше схожим на бурлаку. Зі мною зроду не траплялось, як це бувало натомість з багатьма моїми побратимами, щоб мене відвідав диявол, однак, гадаю, якщо колись він має явитися мені, то постане переді мною саме в подобизні того нашого співрозмовника. Голова голомоза, але не поголена на знак покути, а поїдена якоюсь застарілою липкою висипкою, чоло таке низьке, що, якби він мав волосся на голові, воно б злилося з бровами, густими й неохайними, очі круглі, з невеличкими, дуже рухливими зіницями, а погляд – не знаю навіть, чи невинний, а чи лукавий, може, одне і друге нараз, бо мінявся він щомиті. Ніс його важко було навіть назвати носом – от лиш кістка виступала поміж очей і, тільки-но відірвавшись від чола, одразу поверталася назад, переходячи у дві темні печери, якими були широченні ніздрі, зарослі густим волоссям.

Перекошені у правий бік уста, що їх сполучав з ніздрями рубець, були широкі й потворні, а між відсутньою верхньою та м'ясистю і випнутою нижньою губою несумірним ритмом виринали зуби, чорні й гострі, немов собачі.

Чоловік усміхнувся (чи так мені принаймні здалося) і, піднісши палець, повчально промовив:

– *Penitenziagitel* Покаяйтеся! Позоруй, ібо змій грядущий йме гризти твою душу! Смерть єсть *super nos*!^[33] Модлися, жеби папіж святий прийшов ослобонити нас од злого *omnia peccata*!^[34] Овва, желанне вам се чарнокнижжя, заж то *Domini Nostri Iesu Christi*!^[35] І паки радість в болі й *laetitia*^[36] в терпінню... Глядись од діавола! Прісно сокрився в леда куті, оби ся в'їсти мені в п'яти. Зась Сальватор не глупий! Лепський се кляштор, тутай і їсти єсть, і мож ся помодлити *Dominum nostrum*^[37]. Прочес ж не вартує нич. Амен. Хіба не?

Упродовж оповіді доведеться мені не раз ще говорити про се створіння і передавати його мову. Зізнаюсь, дуже важко мені це робити, бо й тепер, як і тоді, не втямлю, якою мовою він говорив. Не була це латина, якою бесідували вчені мужі в обителі, не було це й тутешнім народним наріччям, ані іншою посполитою говіркою, які мені доводилось чувати. Я передав, мабуть, лише блідий образ його способу висловлювання, навівши вище (так, як їх пам'ятаю) перші слова, які почув од нього. Коли пізніше я дізнався про його повне пригод життя і про різні місця, в яких він жив, ніде не пускаючи коріння, то усвідомив, що говорив Сальватор усіма мовами і не говорив жодною. Себто він вигадав собі свою власну говірку, використовуючи клапті, вирвані з мов, на які натрапляв на своєму шляху; а яюсь я подумав, чи не була се – ні, не Адамова мова, якою розмовляло від початків світу аж до падіння Вавилонської вежі блаженне людство, об'єднане єдиним говором, і не одна з тих мов, які зродилися після тієї фатальної події, що розділила людство – сама вавилонська говірка, якою вона була першого дня після кари

Божої, мова первобутного сум'яття. Зрештою, Сальваторове язичіє важко було назвати мовою, адже кожна людська мова має правила, а непорушний закон твердить, що кожне слово означає *ad placitum*^[38] щось одне, і не годиться собаку називати то собакою, то котом, чи вимовляти звуки, яким люди за взаємною згодою не надали певного сенсу, бо хіба хтось втямив би щось зі слова «бумбара»? І все ж я сяк-так розумів, що хотів сказати Сальватор, так само розуміли його й інші. Був то знак, що говорив він не одним, а всіма наріччями, і жодним як годиться, беручи слова то з одного, то з другого. Пізніше я навіть помітив, що він міг називати одну і ту ж річ то латиною, то провансальською, і усвідомив, що він не так складає власні речення, як використовує *disiecta membra*^[39] почутих раніше фраз, залежно від ситуації і від того, про що він говорить, немов міг він говорити про якийсь харч лише словами людей, серед яких споживав його, і виражати свою радість лише висловами, які чув від людей радісних, у день, коли й сам відчував такі ж радощі. Його мова була схожа на його обличчя, яке немов було складене зі шматків облич інших, чи на кошовні релікварії (*si licet magnis componere parva*^[40], сиріч речі божественні з речами диявольськими), що їх виготовляли із залишків інших священних предметів. Коли я вперше побачив його обличчя і почув його мову, Сальватор здався мені дуже подібним до тих волохатих і копитоногих покручів, що їх я тільки-но бачив під порталом. Пізніше я зрозумів, що чоловік цей мав добре серце і веселу вдачу. А ще пізніше... Та не буду забігати наперед. Зрештою, тільки-но він заговорив, мій учитель з великою цікавістю почав його розпитувати.

– Чому ти кажеш – покайтеся? – спитав він.

– Вашмосцю брате всечеснейший, – відповів Сальватор, уклонившись з-чудернацька, – Йсус гряде і людям мус ся покаяти. Хіба не?

Вільям уважно глянув на нього:

– Ти прийшов сюди з монастиря міноритів?

– Не розумім.

– Питаю, чи мешкав ти серед братчиків святого Франциска, чи знав так званих апостолів...

Сальватор пополотнів, точніше, його засмагле твариняче лице посіріло. Він глибоко вклонився, промовив, ледь ворущачи губами:

– Проч од мене! – побожно перехрестився і втік, раз по раз озираючись.

– Що ви його запитали?» – спитав я у Вільяма.

Він на мить замислився.

– Нічого такого, скажу тобі пізніше. Тепер зайдім у церкву. Треба знайти Убертина.

Недавно минув час шостий. Із заходу всередину церкви крізь нечисленні вузькі вікна продіставалося бліде сонце. Слабка смужка світла ще торкалася великого вітваря, покрівець якого виблискував золотистим сяйвом. Бічні нави запали у напівтінь.

Біля останньої каплиці у лівій наві, відразу перед вітварем височіла тендітна колона, а на ній стояла кам'яна Богородиця, вирізьблена в сучасному стилі – незбагненна посмішка, випнутий живіт, на руках дитячко, вишукана одежа з вузьким корсетом. У ногах у Богородиці лежав чоловік в облаченні кліунійського чину, простертий у молитві.

Ми підійшли ближче. Учувши звук наших кроків, чоловік підвів обличчя. Був то безбородий і безволосий старець з великими небесно-блакитними очима, тонкими червоними губами, ясною шкірою, що обтягала костистий череп, від чого він був схожий на мумію, вимочену в молоці. Руки в нього були білі, з довгими тонкими пальцями. Він був схожий на дівицю, яка зів'яла, підтята передчасною смертю. Спершу погляд його зупинився на нас розгублено, немов ми розпорошили його екстатичну візію, а тоді лице його освітілось радістю.

– Вільяме! – вигукнув він. – Брате мій любий! – Він насилу підвівся і підійшов до мого вчителя, щоб обняти його і поцілувати в уста. – Вільяме! – повторив він, і сльози заволокли йому очі. – Скільки часу минуло! Але я таки тебе впізнав! Скільки часу, скільки

подій! Скільки випробувань наклав на нас Господь! – Він заплакав. Вільям теж обняв його, явно зворушений. Перед нами був Убертин з Казале.

Про нього я вже чув, і немало, ще до того, як прибув до Італії, а найбільше, коли вчашав до францисканців при імператорському дворі. Хтось мені навіть повів, начебто найбільший поет тих часів, Дайте Аліґєрі з Флоренції, що переставився кілька років тому, склав поему (я не зумів її прочитати, бо написана вона тосканським наріччям), до якої руку приклали і небесні сили, і сили земні, і чимало рядків її були переказом уступів з Убертинового «*Arbor vitae crucifixaе*»^[41]. Та не було се єдиною заслугою сього славетного мужа. Але щоб читальник мій краще зміг зрозуміти важливість цієї зустрічі, спробую відтворити події тих років, як я сам розумів їх під час мого короткого побуту в серединній Італії, чуючи те, що говорив про них мій учитель, і прислухаючись до бесід, які Вільям провадив з настоятелями і ченцями впродовж нашої подорожі.

Мої вчителі в Мельку часто твердили мені, що північанину нелегко достеменно збагнути релігійні і політичні тонкощі того, що діється в Італії.

Півострів цей, де клір більше, ніж будь-де інде, виставляв напоказ своє всесилля і багатство, ще років зо двісті тому породив рухи людей, які змагали до убогішого життя, виступаючи проти розбещених священиків і відмовляючись навіть приймати від них святі таїнства. Вони об'єднувались у незалежні спільноти і стали ненависними водночас синьйорам, імперії та міським упрavam.

Врешті прийшов святий Франциск і став ширити своє вчення про любов до убогості. Воно не суперечило приписам церкви, і завдяки цьому церква прийняла заклик до суворості звичаїв, який кинули ті давні рухи, й очистила їх від елементів хаосу, що загніздились були в них. Це мало б започаткувати добу смирення й святості, однак францисканський чин набирив моці, притягуючи до себе найкращих людей, поволі ставав всеможним і надто погрузав у мирських ділах, тому чимало францисканців захотіли повернути йому давню чистоту.

Зробити се було нелегко, тим паче орденів, який на час мого побуту в тій обителі налічував уже понад тридцять тисяч членів, розкиданих по цілому світі. Але попри все чимало братів святого Франциска заперечували правило, що його виробив для себе орден, – мовляв, він сам уже перейняв звичаї тих церковних інституцій, задля реформування яких виник. І сталось це, мовляв, ще за життя самого Франциска – орден зрадив слова його та цілі.

Багато хто відкрив тоді для себе твір одного ченця-цистерціанця, який писав на зорі XII століття нашої ери; звали його Йоахимом і приписували йому пророчий дух. Він провіщав настання нової доби, коли Христовий дух, давно вже знівечений ділами його лжеапостолів, знову сповниться на землі. І всім стало ясно, що, сам того не відаючи, говорив він про францисканський чин.

Чимало францисканців вельми втішилися з цього, навіть занадто, тому в середині століття в Парижі сорбоннські богослови засудили вчення авви Йоахима, мабуть, через те, що францисканці (та й домініканці) ставали надміру популярними і впливовими в університетах Франції і їх хотіли позбутися, затаврувавши як єретиків. Цього, однак, не сталося, і було то велике благо для церкви, адже дало змогу поширюватися творам Томи Аквінця і Бонавентури Баньореджійця, які єретиками аж ніяк не були. Це свідчить про те, що й у Парижі вчені мужі не мали чіткого розуміння, або ж хтось хотів ще більше збити їх з пантелику, переслідуючи свої цілі. Це і є те лихо, що його приносить єресь християнському людові: вона затуманює думки і не одного спонукає стати інквізитором задля особистої користі. Побачене згодом у цій обителі зродило у мені думку, що нерідко самі інквізитори творять єретиків. І не лише в тім сенсі, що бачать єретиків там, де їх катма: вони з таким запалом придушують єретичну заразу, що багато хто ладен пристати до єресі лише з ненависті до них. Це воістину безвихідне коло, що його вимудрував диявол, хай простить мене Господь.

Але говорив я про йоахимітську єресь (якщо то була єресь). І от з'явився в Тоскані один францисканець, Герард із Борґо Сан Донні-

но, який зробився речником Йоахимових пророцтв і справив сильне враження на середовище братчиків-міноритів. Так серед них виникла когорта прихильників стародавнього правила, і коли Ліонський собор, рятуючи францисканський чин від розпуску, надав йому у власність усі дібра, якими той користувався, деякі брати у Марках збунтувалися, бо вважали, що ані сам францисканець не повинен нічим володіти, ні його монастир, ні його орден. Їх засудили до довічного ув'язнення. Не думаю, що проповідували вони щось супротивне Євангелію, але коли в гру вступає володіння мирськими речами, людям важко міркувати по справедливості, і так їх засудили до довічного ув'язнення. Кажуть, що через багато років новий генерал ордену Раймонд Гауфреді знайшов цих в'язнів в Анконі і, звільняючи їх, сказав: «Допустив Господь, аби весь чин наш і всі ми осквернилися цією провиною».

Серед цих звільнених був Ангел Кларенець, який згодом зустрівся з одним провансальським ченцем, П'єром Ольє, що проповідував Йоахимові пророцтва, а відтак з Убертином Казальцем, і вони започаткували рух спіритуалів. На трон папський зійшов тоді святіший пустельник Петро Морронець, який правив як Целестин V, і спіритуали сприйняли його з полегшею: «Явиться святий, – було сказано, – і дотримуватиметься науки Христової, і житиме ангельським життям, тож тремтіть, розтлінні прелати». Можливо, Целестин жив аж надто ангельським життям, а прелати навколо нього були надто розтлінні, а може, він не міг витримати напруги довготривалої війни з імператором та іншими монархами Європи; так чи інак, але Целестин відрікся від своєї гідності римського первосвященника й усамітнився в монастирі. Одначе за нецілий рік його правління сподівання спіритуалів цілковито сповнились: разом з Целестином вони заснували згромадження, зване спільнотою *fratres et pauperes heremitae domini Celestini*^[42]. З другого боку, Папа мусив якось залагоджувати чвари між найвпливовішими римськими кардиналами, а тим часом дехто з них, як кардинал Колонна чи кардинал Орсіні, таємно підтримував оновлений рух за

убожество; було то воістину вельми дивне рішення з боку цих владних мужів, які жили серед непомірних розкошів та багатств, і я досі не знаю, чи вони просто використали спіритуалів для своїх шанобливих цілей, чи, може, вважали, що зможуть виправдати своє сповнене плотських утіх життя, підтримавши рух духовних подвижників; а може, правда й одне, і друге, я ж бо дуже мало розуміюся на італійських справах. Але, приміром, саме кардинал Орсіні прийняв Убертина до себе капеланом, коли того, як найвпливовішого зі спіритуалів, мало не звинуватили в єресі. Той же кардинал став на його оборону й в Авіньйоні.

Однак, як буває в таких випадках, проповіді Ангела з Убертином, з одного боку, не суперечили вченню церкви, а з другого боку, до їхніх проповідей по цілій країні прислухалися надто великі маси простолюду, геть зовсім виходячи з-під контролю. Так ці ченці та братчики, ревнителі убогого життя, затопили цілу Італію, і багато хто вважав їх небезпечними. Тепер уже важко було відрізнити спіритуалів-учителів, які підтримували зв'язок з церковною владою, від їхніх послідовників з простолюду, які тепер жили, віддалившись від ордену: вони жебрали і день у день працею рук своїх здобували собі поживу, не затримуючи для себе жодної власності. Саме їх народний поголос став називати братчиками, і братчики ці дуже були подібні до французьких бегінів, які сповідували ідеї П'єра Ольє.

Після Целестина V папський престол посів Боніфацій VIII, і Папа цей поквапився проявити вельми малу поблажливість до спіритуалів і братчиків загалом: в останні роки століття він підписав буллу *Firma cautela*^[43], якою одним махом засудив сумників, себто мандрівних жебраків, крайнє відгалуження францисканського чину, і самих спіритуалів, себто тих, хто відійшов від життя ордену, щоб віддатися самотництву.

Згодом спіритуали допоминалися дозволу в інших понтифіків – наприклад, у Климента V – мирно відділитися від ордену, та прихід Йоана XXII забрав їм будь-яку надію. Після свого обрання у 1316 році він повелів закувати в ланцюги Ангела Кларенця та

провансальських спіритуалів, і чимало з тих, хто й далі жив вільним життям, було спалено.

Проте Йоан уже зрозумів, що знищити лихе насіння братчиків можна, лише засудивши як єретичне твердження про те, що Христос і апостоли не мали ніякої власності, ні особистої, ні спільної; і оскільки якраз за рік до того у Перуджі зібралася генеральна капітула францисканців, яка схвалила цю тезу, то, засудивши братчиків, Папа засуджував цілий орден. І була то вельми дивна річ, що Папа міг оголосити хибною думку, що Христос був убогий, але ясно було, що від думки про убогість Христа до відстоювання убогості його церкви було недалеко, а убога церква була б надто слабкою супроти цісаря. Так чимало братчиків, які нічого не знали ні про імперію, ні про Перуджу, загинули на вогнищах.

* * *

Ось про таке розмисляв я, дивлячись на легендарного Убертина. Учитель мій представив мене, і старець погладив мене по щоці гарячою, аж пекучою рукою. Від доторку цієї руки я збагнув чимало з того, що чував про сього святого мужа, зрозумів містичний огонь, який пожирав його з самого отроцтва, коли він уявляв собі, ніби перетворився на покаянну Магдалину; і ті вельми близькі стосунки, що їх він підтримував зі святою Ангелою Фоліньянкою, яка втаємничила його у поклоніння хрестові...

Я споглядав це обличчя з лагідними рисами, схоже на лик святої, з якою він перебував у високодуховних братніх стосунках. Воно, мабуть, мало куди суворіший вираз, коли у 1311 році В'єнський собор усунув ворожих спіритуалам францисканських настоятелів, але зобов'язав спіритуалів жити миром у лоні ордену, а цей поборник самозречення відмовився піти на компроміс і боровся за створення незалежного ордену на засадах якнайбільшої суворості. Убертин зазнав тоді поразки у своїй битві, адже у ті роки Йоан XXII

оголосив хрестовий похід проти послідовників П'єра Ольє, та Убертин не завагався стати перед Папою на захист пам'яті свого товариша, і Папа, ускромлений його святістю, не насмілювався осудити його (хоч інших таки осудив). Він навіть запропонував йому вихід зі становища, примусивши вступити до клунійського чину. Убертин (хоч на позір такий безборонний і вразливий) був досить спритний, щоб здобути собі протекцію і союзників при папському дворі, і хоч він таки погодився вступити до монастиря в Ґамблу у Фландрії, але так туди, здається, й не поїхав, а залишився в Авіньйоні під опікою кардинала Орсіні, щоб обстоювати справу францисканців.

Лише в останні роки (ходили такі невиразні чутки) йому перестало щастити при дворі, і він мусив утекти з Авіньйона, а Папа звелів переслідувати його як єретика, який *mundum discurrit vagabundus*^[44]. Подейкували, що по ньому й слід пропав. Пополудні, з бесіди між Вільямом і настоятелем я дізнався, що тепер він переховується в цьому абатстві. І ось він стояв переді мною.

– Вільяме, – говорив він, – мене мало не вбили, розумієш, мені довелося тікати уночі.

– Хто хотів твоєї смерті? Йоан?

– Ні. Йоан ніколи мене не любив, але завжди ставився з шанобою. Бо саме він десять років тому дав мені змогу уникнути судового процесу, наказавши вступити до бенедиктинців.

– То хто ж бажав тобі зла?

– Усі. Вся курія. Вони двічі пробували вбити мене. Намагалися затулити мені рота. Ти ж знаєш, що сталося п'ять років тому. Два роки до того було засуджено нарбонських бегінів, і Беренґарій Таллоні, який був одним із суддів, звернувся до Папи з клопотанням. То були важкі часи, Йоан уже був видав дві булли проти спіритуалів, і навіть Михаїл Чезенець здався – до речі, коли він приїздить?

– Буде тут через два дні.

– Михаїл... Стільки часу я його вже не бачив. Тепер він прийшов до тями, зрозумів, чого ми хотіли, адже Перуджійська капітула визнала за нами рацію. Але тоді, у 1318 році, він скорився Папі і

віддав йому в руки п'ятеро спіритуалів з Провансу, які не хотіли йти на компроміс. їх було спалено, Вільяме... Ох, як се жахливо! – Він сховав голову між руки.

– Але що ж достеменно сталося після того, як Таллоні подав клопотання? – спитав Вільям.

– Йоан мусив знов оголосити дискусію, розумієш? Мусив, бо в курії були люди, які сумнівалися, францисканці з курії теж – сі фарисеї, гроби поваплені, готові продатися за пребенду, теж були охоплені сумнівами. Саме тоді Йоан попрохав мене написати пам'ятку про убогість. Вона вдалася мені на славу, Вільяме, хай простить Господь мою гординю...

– Я читав її, Михаїл мені показував.

– І серед наших дехто вагався, приміром, провінціал Аквітанії, кардинал Сан Вітале, єпископ Каффи...

– Дурень, – мовив Вільям.

– Хай спочиває в мирі, він переставився два роки тому.

– Бог не був такий милосердний. З Константинополя прийшла неправдива чутка. Він і далі серед нас, і мені казали, що він буде одним з легатів. Бережи нас, Господи!

– Але він – прибічник тез Перуджійської капітули, – сказав Убертин.

– У тім, власне, й річ. Він належить до того різновиду людей, які завжди є найкращими помагачами своїх супротивників.

– Правду кажучи, – сказав Убертин, – тоді теж він не надто допоміг справі. Зрештою, насправді все скінчилося нічим, але принаймні не утвердилась думка, буцім ідея ся єретична, а це важливо. Тому інші так і не простили мені. Вони намагалися всіляко мені шкодити, сказали, буцім я був у Захсенгавзені три роки тому, коли Людовік оголосив Йоана єретиком. А проте всі знали, що в липні я був разом з Орсіні в Авіньйоні... Вони вирішили, начебто в деяких місцях відозви цісаря відображено мої погляди – чисте тобі божевілля.

– Не таке вже й божевілля, – мовив Вільям. – Ці думки підказав йому я, взявши їх з твоєї Авіньйонської пам'ятки і з деяких творів П'єра Ольє.

– Ти? – радісно-здивовано вигукнув Убертин. – Отже, ти признаєш мою рацію!

Вільям, схоже, збентежився:

– То були слушні думки для цісаря у той момент, – ухильно сказав він.

Убертин з недовірою глянув на нього.

– Гм, то насправді ти у це не віриш, чи не так?

– Розкажи мені ще, – мовив Вільям, – розкажи, як ти врятувався від тих собак.

– Воістину то собаки, Вільяме. Скажені собаки. Знаєш, мені довелося поборотись з самим Бонаґрацією.

– Але ж Бонаґрація з Берґамо з нами!

– То тепер, після тривалих наших з ним бесід. Я таки переконав його, і він запротестував проти булли *Ad conditorem canonum*^[45]. А Папа на рік кинув його до в'язниці.

– Я чув, ніби тепер він зблизився з одним моїм другом, який належить до курії, Вільямом з Оккама.

– Я мало знав його. Він мені не подобається. Людина без запалу, сама голова, серця ні на гріш.

– Зате голова чудова.

– Може, й так, та заведе вона його до пекла.

– Значить, я з ним там зустрінусь, і ми побалакаємо собі про логіку.

– Помовч, Вільяме, – мовив Убертин, вельми приязно усміхаючись, – ти кращий від твоїх філософів. Лиш би ти захотів...

– Що?

– Пам'ятаєш, як ми бачились востаннє в Умбрії? Я тільки-но одужав од своїх хворостей, молитвами тієї чудової жінки... Клари з Мон-тефалько... – прошепотів він, й обличчя його запроменіло, – Клара... Коли жіноче єство, таке зіпсуге за своєю природою,

підноситься у святості, воно стає носієм незрівнянної благодаті. Ти знаєш, Вільяме, що життя моє завжди поривалося до найчистішої чистоти, – він судомно схопив його за рамено, – знаєш, з якою жорстокою – авжеж, це відповідне слово – з якою жорстокою спрагою покаяння намагався

я умертвити в собі живчик плоті, щоб стати цілковито відкритим для любові Розп'ятого Ісуса... І все ж у моєму житті були три жінки, які стали для мене небесними посланницями. Ангела Фоліньянка, Марґарита з Чітта-ді-Кастелло (вона підказала мені закінчення моєї книжки, коли я написав її всього третину) і, врешті, Клара з Монтефалько. То був дар Божий, що мені, саме мені випало розслідувати її чудеса і проголосити заголові її святість, ще до того, як за це взялася церква. І ти теж там був, Вільяме, й міг підтримати мене у цій святій справі, та не захотів...

– Тобто я мав послати на вогнище Бентівенґу, Джакома і Джованнучча – ось до якої святої справи ти мене намовляв, – тихо сказав Вільям.

– Вони затьмарювали її пам'ять своїми збоченнями. А ти був інквізитором!

– Саме тоді я попросив, щоб мене звільнили від обов'язків інквізитора. Історія ця мені не подобалася. Не подобався, скажу відверто, й спосіб, яким ти змусив Бентівенґу зізнатися у своїх помилках. Ти вдав, нібито хочеш вступити в його секту, якщо це справді була секта, видобув у нього всі таємниці, а тоді звелів арештувати.

– Але хіба можна поводитися інакше з ворогами Христовими! То були єретики, лжеапостоли, від них смерділо сіркою, як від фра Дольчина!

– То були Кларині друзі.

– Ні, Вільяме, навіть краєм тіні не торкайся Клариної пам'яті!

– Але вони належали до її оточення...

– Вона вважала їх спіритуалами, вона не підозрювала... І лише потім розслідування з'ясувало, що Бентівенґа з Ґуббіо проголошував

себе апостолом, а потім разом з Джованнуччом з Беванї зводив черниць, кажучи їм, нібито пекла нема і можна задовольняти тілесні жадання, не гнівлячи Бога, нібито можна причащатися тіла Христового (Господи прости!) після злягання з черницею, а Господові миліша була Магдалина, ніж дівиця Агнеса, нібито той, кого юрба називає демоном, – то сам Бог, бо демон – то мудрість, а мудрість – то і є Бог! Блаженна Клара, почувши таку мову, сподобилася візи, в якій сам Бог мовив їй, що вони – зловмисні визнавці Spiritus Libertatis^[46]!

– Ум цих міноритів запалав саме під впливом Клариних візій, а часто дуже малий крок відділяє екстатичну візію від шалу гріха, – мовив Вільям.

Убертин схопив його за руки, і сльози знов заволікли йому очі:

– Не кажи такого, Вільяме. Як можна сплутати мить екстатичної любові, яка палить тобі нутро пахощами ладану, і розпусту чуттів, яка відгонить сіркою? Бентівенґа закликав торкатися оголених членів тіла, твердячи, ніби лише так можна звільнитися з-під влади чуттів, homo nudus cum nuda iacebat...

– Et non commiscebantur ad invicem...^[47]

– Брехня! Вони прагнули насолоди. Вони не мали за гріх, коли чоловік і жінка злягаються, щоб втишити свій плотський потяг, коли вони торкаються і цілують одне одного у всі місця, коли він притискає своє оголене лоно до її оголеного лона!

Те, як Убертин таврував чужий порок, правду кажучи, зовсім не спонукало мене до чеснотливих думок. Мій учитель, мабуть, помітив моє збентеження і перебив сього святого чоловіка.

– Дух твій, Убертине, такий же палкий в любові Бога, як у ненависті до зла. Я мав на увазі, що різниця між палкістю серафимів і палкістю Люцифера невелика, бо й одна, і друга завжди родяться з граничного спалаху волі.

– О, різниця є, вона є, і я добре її знаю! – натхненно мовив Убертин. – Ти хочеш сказати, що між прагненням до добра і прагненням до зла є лише малий крок, бо все залежить від того, куди

спрямована та сама воля. Це правда. Та різниця в об'єкті, а об'єкт розпізнати дуже легко. Тут Бог, а там – диявол.

– А я боюсь, що втратив здатність це розрізняти, Убертине. Хіба твоя Ангела Фоліньянка не розповідала, як одного дня дух її у найвищому захваті перенісся у Христовий Гріб? Хіба не казала вона, що спершу поцілувала йому груди, а він лежав із заплученими очима, тоді поцілувала його в уста і відчула, як з тих уст сочаться невимовно солодкі пахощі, а через якусь хвилю притулила свою щоку до щоки Христа, а Христос погладив її по щоці і пригорнув до себе, і тоді – твердила вона – щастя її сягло вершини?..

– Хіба це якось стосується чуттєвого потягу? – спитав Убертин. – То був містичний досвід, а тіло було тілом Нашого Господа.

– Може, я звик до іншого в Оксфордї, – сказав Вільям, – там містичний досвід мав дещо інший характер...

– Все в голові, – усміхнувся Убертин.

– Або в очах. Відчуття Бога як світла, споглядання Його у промінні сонця, в образах у свічаді, у ряхтінні барв, що оповивають часточки упорядкованої матерії, у мерехкотінні денного світла на мокрому листі... Хіба така любов не ближча до любові Франциска, який славив Бога у його створіннях, квітах, травах, воді, повітрі? Не думаю, що така любов може завести на манівці. А от любов, яка переносить дрозь плотських зносин на бесіду з Усевишнім, мені не до вподоби...

– Блюзниш, Вільяме! Це не те ж саме. Від екстазу серця, залюбленого в Розп'ятого Ісуса, до розтлінного екстазу лжеапостолів з Мон-тефалько – величезний стрибок униз...

– Вони не були лжеапостолами, то були брати Вільного Духа, ти сам це казав.

– Байдуже! Ти не знав усього про той процес, я сам не наважився прикласти до актів деякі зізнання, щоб демонська тінь навіть на мить не торкнулася того підсоння святості, яке Клара там створила. Але я таки дещо дізнався, таки дізнався, Вільяме! Вони збиралися ночами в льоху, брали щойно народжене немовля і кидали одне

одному, аж поки воно не вмирало від стусанів... чи чогось іншого... Той же, хто востаннє спіймав його живим, на чиїх руках воно помирало, ставав проводарем тої секти... А тіло дитини роздирали, змішували з борошном і пекли з нього свої блюзнірчі облатки!

– Убертине, – твердо сказав Вільям, – усе це багато століть тому говорили вірменські єпископи про секту павликіян. І богомилів.

– То й що? Диявол тугодум, він знов і знов повертається до звичних способів обману і спокушання, повторяючи свої обряди щотися-чоліття, він завжди однаковий, і саме тому в ньому можна впізнати ворога! Повір мені, у Пасхальну ніч вони запалювали свічки і приводили у льох дівиць. Відтак гасили свічки й накидалися на них, навіть коли були зв'язані з ними кровними узами... А якщо з цього злягання народжувалась дитина, знов починався пекельний обряд – усі збиралися навколо посудини, повної вина, яку називали барильцем, і впивалися цим вином, тоді розрізали на шматки дитину, кров її наливали у чашу, кидали ще живих дітей у вогонь, а попіл, що лишався від них, змішували з цією кров'ю й пили!

– Але ж це триста років тому описав Михаїл Пселл у творі про бісівські підступи! Хто тобі розповів усе це?

– Вони, Бентівенґа та інші, під тортурою!

– Одна-єдина річ хвилює живих створінь більше від насолоди – страждання. Під тортурою людина наче перебуває під владою дурманного зілля. Все те, що ти колись чув, усе, що читав, спливає у твоїй свідомості, немов ти у полоні шаленого пориву, але несе він тебе не до неба, а до пекла. Під тортурою ти скажеш не лише те, чого хоче інквізитор, але й те, що, на твою думку, могло б справити йому приємність, бо між тобою і ним виникає близький зв'язок (зв'язок воістину диявольський)... Все це я знаю, Убертине, бо теж колись належав до тих, хто вважає, буцім правду можна видобути розжареним залізом. Але знай, жар істини породжений іншим огнем. Під тортурою Бентівенґа міг говорити найнесусвітнішу брехню, бо то говорив не він, то говорило його любострастя, демони його душі.

– Любострастя?

– Так, буває любоврастя болю, як буває і любоврастя віри, а навіть любоврастя покори. Якщо бунтівним ангелам так мало треба було, щоб перемінити свою жагу віри і покори в жагу гордині й бунту, то що ж тоді казати про людину? Кажу тобі, щоб ти знав: саме ця думка свінула мені під час розслідувань. Тому я й відмовився від гідності інквізитора. Я більше не відважувався розслідувати хиби зловмисників, бо зрозумів, що такі самі хиби властиві й святым.

Убертин слухав останні слова Вільяма, немов не розуміючи, про що той говорить. З виразу приязного співчуття, який дедалі виразніше вимальовувався на його обличчі, я зрозумів, що він вважає, ніби Вільям став жертвою почуттів, вартих великого осуду, та прощає йому все це з любові до нього. Перебиваючи його, він гірко мовив:

– Байдуже. Якщо ти так до цього ставишся, то добре зробив, що зупинився. Зі спокусами треба боротися. Одначе мені бракувало твоєї підтримки, а ми ж могли розгромити цю нечестиву зграю. А що сталося насправді, ти знаєш – мене самого звинуватили в тому, що я був надто поблажливий до них, і запідозрили в єресі. Ти теж був надто поблажливий у боротьбі зі злом. Зло, Вільяме, куди не глянь – всюди зло; невже ніколи не щезне се прокляття, ся тінь, се багно, яке не дає нам торкнутися першоджерела? – Він ще ближче присунувся до Вільяма, немов боячись, що хтось його почує. – Ти знаєш, що воно закралося й сюди, між сі освячені молитвою мури?

– Знаю, настоятель казав мені, навіть попрохав допомогти йому з'ясувати цю справу.

– Тож з'ясовуй, розкопуй, дивись соколиним оком у двох напрямках – розкошелюбства і гордині...

– Розкошелюбства?

– Авжеж, розкошелюбства. У загиблому юнакові було щось... жіноче, а отже, диявольське. Очі його були немов очі дівиці, яка хоче вступити у зв'язок з інкубом. А говорячи про гординю, я мав на увазі гординю ума: її не бракує у сьому монастирі, де звикли пишатися словом, творячи ілюзію мудрості...

– Коли щось знаєш, допоможи мені.

– Я нічого не знаю. Мені тут нічого знати. Але деякі речі відчуваєш серцем. Та годі вже, чому ми все про сумне, хіба гоже так страхати нашого молодого приятеля?

Глянувши на мене своїми небесно-блакитними очима, він торкнувся моєї щоки своїми довгими, білими пальцями, а я інстинктивно мало не відсахнувся; однак стримався, і добре зробив, бо образив би його, адже наміри його були чисті.

– Розкажи краще про себе, – сказав він, знов повертаючись до Вільяма. – Що з тобою діялося весь цей час? Уже минуло...

– Вісімнадцять років. Я вернувся у рідні краї. Знову взявся за науку в Оксфорді. Вивчав природу.

– Природа – це добро, вона-бо – дитя Боже, – мовив Убертин.

– І Бог, мабуть, теж добрий, якщо породив природу, – усміхнувся Вільям. – Отож, я вчився і заприятелював з багатьма мудrimi людьми. Тоді я познайомився з Марсилієм, мене приваблювали його ідеї про імперію, про народ, про новий закон для земних царств, і так я опинився серед тих наших братів по ордену, які дораджують цісареві. Але все це ти знаєш, я ж тобі писав. Я так зрадив, коли в Боббіо прознав, що ти тут. Ми думали, що ти загинув. Але тепер, коли ти знову з нами, твоя присутність буде вельми до речі через кілька днів, коли прибуде Михаїл. То буде жорстока сутичка.

– Я небагато можу додати до того, що сказав був п'ять років тому в Авіньйоні. Хто приїде з Михаїлом?

– Дехто з учасників Перуджійської капітули, Арнальд з Аквітанії, Г'ю з Ньюкасла...

– Хто? – перепитав Убертин.

– Гуґо з Новокастра, даруй мені, я подумки вживаю свою рідну мову, навіть коли висловлююсь доброю латиною. І ще Вільгельм Альнвік. Від авіньйонських францисканців можна чекати Єроніма, того дурня з Каффи, може, будуть також Беренґарій Таллоні та Бонаґрація з Берґамо.

– Уся надія на Бога, – мовив Убертин, – ці двоє не забажають надто настроювати Папу проти себе. А хто відстоюватиме позиції курії, я маю на увазі – хто з непримиренних приїде?

– Судячи з того, що мені писали, буде, гадаю, Лоренцо Декоалькон...

– Підступний чоловік.

– Жан д'Анно...

– Той знає всі богословські тонкощі, бережись його.

– Якось дамо собі раду. І врешті, Жан де Бон.

– Той зчепиться з Беренґарієм Таллоні.

– Так, це, гадаю, буде страшенно кумедно, – мовив мій учитель веселим тоном. Убертин глянув на нього з непевною усмішкою.

– Ніколи не розумію, коли ви, англійці, говорите серйозно. Нічого кумедного в такому серйозному питанні нема. Ідеться про виживання ордену, до якого ти сам належиш і який я теж у глибині серця все ще вважаю своїм. Але я благатиму Михаїла не їхати до Авіньйона. Надто вже наполегливо Йоан запрошує, кличе, заманює його до себе. Не довіряйте тому старому французові. О Господи, в чиїх руках опинилась Твоя церква! – Він повернув голову до вітара. – Вона стала блудницею, розніжилась у розкошах, купається в розпусті, наче розгарячена змія! Від суворої чистоти Віфлеємської яскині, від нагото дерева, *lignum vitae*^[48] хреста, до вакханалій золота та каменю! І тут теж, розумієш, – ти ж бачив тутешній портал. Куди не глянь – всюди пишаються образи! Зрештою, недалеко вже дні Антихриста, і я боюсь,

Вільяме! – Він озирнувся навколо, вдивляючись витріщеними очима у темні нави, немов Антихрист мав ось-ось з'явитися, і я відчув, що й сам сподіваюсь побачити його. – Його намісники вже тут, він послав їх, як колись Христос послав у світ апостолів! Вони топчуть Град Божий, спокушають обманом, лицемірством і насильством. Тоді пришле Бог слуг своїх, Ілію та Еноха, яких Він зберіг при житті у земному раю, щоб вони сплутали плани

Антихриста, і прийдуть вони, і проповідуватимуть у волосяницях, і навчатимуть покаєння прикладом і словом...

– Вони вже прийшли, Убертине, – сказав Вільям, показуючи на свій грубий францисканський габіт.

– Але вони ще не здобули перемоги, саме настала мить, коли ошалілий Антихрист накаже замордувати Еноха та Ілію і виставити їхні тіла напоказ, щоб кожен їх бачив і боявся йти їхнім шляхом. Так, як хотіли замордувати мене...

Тут мене охопив жах, я подумав, що Убертин у полоні якогось божественного безумства, і став побоюватися за його розум. Тепер же, через багато літ, коли я знаю те, що знаю, тобто що через кілька років його буде вбито в якомусь німецькому місті за вельми загадкових обставин і що винуватця так ніколи й не знайдуть, то відчуваю ще більший жах, бо вже не маю сумнівів, що того вечора Убертин пророкував.

– Знаєш, авва Йоахим говорив правду. Ми вступили в шосту еру людської історії, коли грядуть два Антихристи – містичний Антихрист й Антихрист істинний, і се станеться тепер, у шосту епоху, після того, як прийшов Франциск, який відобразив на своїй власній плоті п'ять ран Розп'ятого Ісуса. Містичним Антихристом був Боніфаций, відречення Целестина не дійсне, Боніфаций – то звір, що виходить з моря^[49], сім голів його зображають смертні гріхи, а десять рогів – зневажені заповіді, наближені до нього кардинали – то саранча, а тіло його – Аполліон^[50]! Але число звіра, якщо написати його ім'я грецькими літерами, є Benedicti! – Він пильно глянув на мене, чи я все зрозумів, і повчально підніс палець. – Істинним Антихристом, звіром, що виходить із землі, був Бенедикт XI! Бог допустив, щоб се втілення пороку й зла поряdkувало в Його церкві, аби ще більшою славою засяяли чесноти його наступника!

– Але ж, превелебний отче, – ледь чутно заперечив я, набравшись відваги, – його наступником є Йоан!

Убертин заслони́в собі рукою чоло, немов щоб прогнати болісний сон. Він був такий стомлений, що ледве дихав.

– Авжеж. Усі ці розрахунки хибні, ми все ще очікуємо ангельського Папу... Але таки з'явилися Франциск та Домінік. – Він підніс очі до неба і молитовним тоном мовив (але я був певен, що то він цитує уступ зі своєї славетної книги про дерево життя): – *Quorum primus seraphico calculo purgatus et ardore celico inflammatus totum incendere videbatur. Secundus vero verbo predicationis fecundus super mundi tenebras clarius radiavit...*^[51] Так, якщо ці обітниці справдяться, ми ще дочекаємось ангельського Папи.

– Хай буде так, Убертине, – мовив Вільям. – А поки я мушу тут подбати про те, щоб не прогнали людського імператора. Про твого ангельського Папу говорив також фра Дольчино...

– Не згадуй більше імені того гаспида! – вигукнув Убертин, і я вперше побачив, як він весь перемінився – смуток його заступила лють. – Він закаляв слово Йоахима Калабрійця і зробив з нього джерело смерті й бруду! Достотний посланець Антихриста! Але ти, Вільяме, говориш так, бо насправді не віриш у пришествя Антихриста, а твої оксфордські вчителі напоумили тебе схилитися перед розумом, нехтуючи пророчими властивостями серця!

– Помиляєшся, Убертине, – вельми серйозно відповів Вільям. – Ти знаєш, що з усіх своїх учителів найдужче я шаную Роджера Бекона...

– Який марив летючими машинами, – насмішкувато-гірко мовив Убертин.

– Який говорив про Антихриста чітко і ясно, бо побачив його знамення у зіпсутті світу та в немочі мудрості. Але він навчав, що лиш одним способом можна підготуватися до його пришествия: вивчати таємниці природи, щоб знання ці причинилися до вдосконалення людського роду. Можна готуватися до боротьби з Антихристом, вивчаючи цілющі чесноти трав, природу каменів, а навіть вигадуючи ті летючі машини, з яких ти смієшся.

– Для твого Бекона Антихрист – лише привід для того, щоб плекати гордощі розуму.

– Святий привід.

– Ніщо святе приводу не потребує. Вільяме, ти ж знаєш, як я тебе люблю. Знаєш, як я тобі вірю. Упокор свій розум, навчися оплакувати рани Господні, викинь геть свої книжки.

– Я збережу лише твою, – усміхнувся Вільям.

Убертин теж усміхнувся і покивав на нього пальцем:

– Ото дурноверхий англієць. Не смійся занадто з ближніх. Краще бійся тих, кого не можеш любити. І стережися цієї обителі. Це місце мені не подобається.

– А я якраз хотів краще його пізнати, – сказав Вільям, прощаючись. – Ходімо, Адсо.

– Я кажу тобі, що воно недобре, а ти кажеш, що хочеш пізнати його. Ач який! – сказав Убертин, хитаючи головою.

– До речі, – знов озвався Вільям, уже на півдорозі до виходу, – хто цей подібний до тварини монах, що розмовляє вавилонською мовою?

– Сальватор? – обернувся Убертин, який вже був уклікнув. – Схоже, це я зробив цей подарунок абатству... Разом з келарем. Скинувши габіт францисканця, я на деякий час повернувся до свого колишнього монастиря в Казале. Там я побачив, що кілька ченців потрапило у скрутне становище, бо братія звинуватила їх у тому, буцім вони – спіритуали з моєї секти... так вони висловилися. Я заступився за них і домігся, щоб їм дозволили піти за моїм прикладом. І торік, коли я приїхав сюди, то побачив тут цих двох, Сальватора та Ремігія. Сальватор... Він справді схожий на звірину. Але охочий прислужитися.

Вільям якусь мить вагався.

– Я чув, як він каже «покаяйтеся».

Убертин замовк. Тоді махнув рукою, мовби проганяючи набридливу думку.

– Та ні. Знаєш, які ці мирські брати. Селюки, які десь, можливо, наслухались якогось мандрівного проповідника, а потім верзуть самі не знаючи що. Сальваторові можна багато що закинути, це захланна і розпусна бестія. Але нічого, нічогісінько йому не закинеш супроти

правовір'я. Ні, зловмисником у монастирі є хтось інший, підозрюй краще того, хто знає забагато, а не того, хто не відає нічого. Не будуй замку підозр на одному слові.

– Звісно, ні, – відповів Вільям. – Я покинув інквізиторство саме тому, що не хотів цього робити. Але я люблю слухати всілякі слова, потім є над чим поміркувати.

– Ти забагато міркуєш. Хлопче, – мовив він, повертаючись до мене, – не бери поганого прикладу зі свого вчителя. Єдина річ, про яку варто міркувати, – то смерть, я зрозумів се лише на схилку свого життя. *Mors est quies viatoris – finis est omnis laboris*^[52]. Залиште мене, я хочу помолитися.

Першого дня коло часу дев'ятого, де Вільям провадить учену бесіду із Северином- зіллярем

Ми знову пройшли серединною навою і вийшли. Розмова з Убертином збурила мою душу.

– То... дивний чоловік, – сказав я.

– Під багатьма оглядами він є – чи був колись – великим чоловіком. Але саме тому він дивний. Лише малі люди здаються нормальними. Убертин міг би стати одним з тих єретиків, яких він допомагав палити, або ж кардиналом святої Римської Церкви. Він упритул підійшов до обох цих крайнощів. Коли я розмовляю з Убертином, мені здається, що пекло – це лише погляд на рай з іншого боку.

Я не зрозумів, що він має на увазі.

– З якого боку? – спитав я.

– Авжеж, – погодився Вільям, – річ у тім, щоб знати, чи є ці боки і чи є якась цілість. Та не слухай мене. І не дивись більше на цей портал, – сказав він, легенько вдаривши мене по потилиці, коли я обертався, приваблений скульптурами при вході. – Сьогодні тебе вже досить лякали. Усі.

Ідучи до виходу, я побачив перед собою ще одного ченця. Він був, мабуть, Вільямового віку. Він усміхнувся до нас і чемно привітався. Сказав, що він – Северин із Санкт-Еммерама, отець-зілляр, який дбає про лазню, лічницю та городи, і що він до наших послуг, якщо ми хочемо краще зорієнтуватися на теренах абатства.

Вільям подякував йому і сказав, що, заходячи, вже помітив чудовий город, який, схоже, містить не лише їстівну городину, але й цілющі зела, наскільки це можна побачити крізь сніг.

– Улітку або навесні, коли буяють розмаїті трави, кожна з яких прикрашають квіти, город цей ще краще співає славу Творцеві, –

мовив Северин, немов вибачаючись. – Але й в цю пору року око зілляра бачить крізь сухе гілля, які рослини виростуть згодом, і можу сказати тобі, що в цьому городі ти знайдеш більше трав, ніж в будь-якій зіллярській книзі, і вони барвистіші від будь-якого їх найчудовішого зображення. Та й узимку ростуть гарні зела, а в зіллярні я тримаю в посудинах чимало зілля, назбираного заздалегідь, щоб мати наготові. Адже корінням квасениці лікують бронхіти, з відвару коріння алтеї роблять примочки при шкірних хворостях, лопухом гоять екземи, а подрібнивши і змоловши кореневище змійовика, можна лікувати бігунку і деякі жіночі хвороби, перець сприяє травленню, підбіл добрий на кашель, маємо й непоганий тирлич на травлення, і солодець, і ялівець, з якого можна зробити добрий напар, і чорну бузину, з кори якої роблять примочки на печінку, і мильнянку, корені якої вимочують у холодній воді, а потім вживають при бронхіті, і валеріану, чесноти якої ви, мабуть, знаєте.

– У вас є різні корисні трави, які ростуть у різному підсонні. Як вам вдається всіх їх тут вирощувати?

– З одного боку, мусимо за це дякувати милосердю Господа, адже розташований наш монастир на плоскогір'ї, яке на півдні виходить на море, звідки дують теплі вітри, а з півночі має високу гору, звідки доходить лісова прохолода. А з другого боку, я завдячую цим своєму замилюванню до сього мистецтва, яке я, недостойний, сподобився одержати від своїх учителів. Деякі рослини ростуть навіть у неприязному їм підсонні, якщо добре дбати про ґрунт і поживу для них, плекати їхній ріст.

– Але ви також вирощуєте рослини, які йдуть лише на харч? – спитав я.

– Мій зголоднілий лошачку, нема рослин, які годяться у їжу, а не годяться для лікування, – треба тільки вживати їх у належній кількості. Лиш надмір робить їх причиною недуг. Візьмімо цибулю. Природа її тепла і волога; як спожити її небагато, вона дає силу при зляганні – звісно, се для тих, хто не давав наших обітів, – надмір же

її робить голову важкою, а зарадити цьому може молоко з оцтом. А тому, – додав він лукаво, – молодому ченцеві годиться споживати її помірковано, їж краще часник. Природи він теплої й сухої, і помічний він від трутизни. Одначе дехто каже, що коли забагато з'їсти його ввечері, від нього важкий сон. Але він не так вадить, як інші зела, що викликають лихі видіння.

– Які видіння? – спитав я.

– Гм, щось новіцій наш надміру допитливий. Знати речі ці має лише зілляр, інакше будь-яка нерозважлива голова могла б роздавати видіння на всі боки, дурманячи людям голови.

– Але досить трохи кропиви, – зауважив Вільям, – званої також ройброю, а іноді олієрібусом, щоб убезпечитися від видінь. Сподіваюсь, у вас є й це добре зілля.

Северин крадькома зиркнув на вчителя:

– Ти знаєшся на зіллярстві?

– Дуже мало, – скромно мовив Вільям, – якимось до рук мені потрапив «Theatrum Sanitatis»^[53] Убубхасима з Бальдаха...

– Абул Асана аль-Мухтер ібн-Ботлана.

– Або Еллукасима Еліміттара, якщо хочеш. Цікаво, чи нема якихсь його творів тут?

– Є щонайкращі, з численними препишними ілюстраціями.

– Хвала небові. А «De virtutibus herbarum»^[54] Платеарія?

– І ця є, і «De plantis»^[55] Арістотеля. Буду радий побесідувати іноді з тобою про зела.

– Я радітиму ще більше, – мовив Вільям, – та хіба сим ми не порушимо звичаю мовчанки, дотримуватися якого, здається, наказує правило вашого чину?

– Правило, – мовив Северин, – століттями пристосовувалося до вимог різних спільнот. Воно приписувало lectio divina^[56], але не студії: та ти знаєш, як ревно наш орден дбає про дослідження речей божественних і людських. Крім того, правило приписує спільну опочивальню, але часто ченці потребують віддаватись розважанням

і вночі, тому кожен з них має власну келію, як це заведено у нас. Правило дуже суворе стосовно мовчанки, і в нас теж вимагається, щоб не лише той чернець, що робить ручну роботу, але й той, що пише або читає, уникав балачок зі своїми братами. Але обитель наша – це насамперед спільнота вчених мужів, і їм корисно обмінюватися між собою скарбами знань, які вони нагромаджують. Будь-яка бесіда, що стосується наших студій, вважається законною і позитивною, аби лиш її не провадили у трапезній чи під час богослужінь.

– Ти часто мав нагоду бесідувати з Адельмом Отрантським? – спитав раптом Вільям.

Северина це, схоже, не здивувало.

– Бачу, ти вже говорив з абатом, – мовив. – Ні. З ним я нечасто розмовляв. Він весь час розписував мініатюрами книги. Я чув іноді, як він дискутував про тонкощі своєї праці з іншими монахами – Венанцієм із Сальвемека чи Хорхе з Бургоса. Зрештою, день свій я коротаю не в скрипторії, а у своїй робітні, – і кивнув на будівлю лічниці.

– Розумію, – сказав Вільям. – Отже, ти не знаєш, чи Адельм мав видіння.

– Видіння?

– Подібні до тих, які викликає твоє зілля.

Северин заціпенів:

– Я ж казав, що дуже дбаю про те, щоб небезпечні трави були недоступними для інших.

– Я не це мав на увазі, – поспішно уточнив Вільям. – Я говорив про видіння взагалі.

– Не розумію, – наполягав Северин.

– Чернець, який уночі блукає по Вежі, де, за словами абата, з тими, хто входить туди о забороненій порі, можуть траплятися... жахливі речі, тож я подумав, що він міг мати диявольські видіння і що це вони штовхнули його в прірву.

– Я вже казав, що не буваю в скрипторії, хіба що іноді мені потрібна якась книга, та зазвичай мені досить тих травничих книг, які я тримаю в лічниці. Я ж казав тобі, Адельм часто розмовляв з Хорхе, з Венанцієм і, звичайно, з Беренґарієм.

Я відчув легке вагання у Севериновому голосі. Не оминула його й увага мого вчителя:

– З Беренґарієм? А чому – звичайно?

– Беренґарій з Арунделя, помічник бібліотекаря. Вони були однолітками, разом відбували новіціят, тож нічого дивного, що їм було про що поговорити. Я це мав на увазі.

– Значить, ти це мав на увазі, – мовив Вільям. На моє здивування, розпитувати далі він не став. І відразу змінив тему розмови. – Може, пора нам уже зайти у Вежу. Будеш нам за провідника?

– Залюбки, – сказав Северин з явною полегкістю. Він попровадив нас краєм городу, і ми підійшли до західного фасаду Вежі.

– Від городу є вхід до кухні, – мовив він, – але кухня займає лише західну половину першого поверху, а решту займає трапезна. З південного боку є ще двоє дверей, які ведуть до кухні та до трапезної – до них можна дістатися, обійшовши ззаду хори церкви. Але ми зайдемо сюди, адже з кухні можна прямо пройти до трапезної.

Увійшовши в простору кухню, я помітив, що всередині Вежа має восьмикутний внутрішній двір; як я зрозумів пізніше, то був своєрідний великий глухий колодязь, на який з кожного поверху виходили широкі вікна, подібні до вікон у зовнішніх стінах. Кухня була величезною, повною диму залом, де метушилося чимало челядників, рихтуючи страви на вечерю. Двоє з них готували приправлену городиною запіканку з ячменю, вівса та жита, нарізаючи на великому столі ріпу, капусту, редьку та моркву. Неподалік ще один кухар, зваривши рибу у вині з водою, тепер присмачував її підливою з шавлії, петрушки, чебрецю, часнику, перцю та солі.

Під західною баштою стояла велетенська пекарська піч, де вже блимало червонувате полум'я. У південній башті стояла ще одна величезна плита, на якій кипіли казани й оберталися рожни. Через двері, що виходили на тік за церквою, свинарі саме вносили туші забитих свиней. Ми вийшли через ті ж двері й опинилися на току, розташованому на східному краю дворища, поблизу мурів, вздовж яких вишикувались господарські будівлі. Северин пояснив, що перша будівля – це свинарники, за ними тяглися стайні, стійла для волів, а далі – курники і крита загорода для овець. Перед свинарниками свинарі розмішували у великому глеку кров тільки-но забитих свиней, щоб вона не зсідалася. Якщо її відразу як слід вимішати, то при цій холодній погоді вона постоїть, не псуючись, ще кілька днів, поки з неї не нароблять кров'янки.

Ми знову зайшли у Вежу і лише побіжно оглянули трапезну, проходячи через неї по дорозі до східної башти. Трапезна займала простір під двома баштами, у північній частині стояла грубка, а зі східної гвинтові сходи вели у скрипторій, себто на другий поверх. Саме цими сходами ченці йшли щодня до праці, або двома рядами інших, не таких зручних, зате добре опалених сходів, які спіраллю піднімалися позаду грубки та кухонної печі.

Вільям спитав, чи знайдемо ми когось у скрипторії, бо ж була неділя. Северин усміхнувся і сказав, що для ченця-бенедиктинця праця – це те ж саме, що молитва. У неділю богослужіння тривають довше, але ченці, які працюють над книгами, усе ж проводять нагорі кілька годин, зазвичай плідно обмінюючись ученими заувагами та порадами і розважаючи над Святим Письмом.

Першого дня після часу дев'ятого, де описано відвідини скрипторію і знайомство з багатьма вченими мужами, переписувачами та рубрикаторами, а також зі сліпим старцем, який очікує Антихриста

Поки ми піднімалися сходами, я побачив, що вчитель мій придивляється до вікон, крізь які на сходи падало світло. Я, мабуть, ставав таким же кмітливим, як і він, бо відразу помітив, що вони розміщені так, що до них важко дістатися. Зрештою, вікна трапезної (єдині вікна на першому поверсі, які виходили на урвище) теж були важкодоступними, адже під ними не було високих меблів.

Піднявшись по сходах, ми увійшли у скрипторій з боку східної башти, і тут я не зміг стримати захопленого вигуку. Другий поверх не був розділений на дві частини, як нижній, а тому розкинувся перед моїми очима у всій своїй просторій неосяжності. Вигнуте і не дуже високе склепіння (нижче, ніж у церкві, але вище, ніж в будь-якій капітулярній залі, яку я будь-коли бачив), підперте міцними колонами, спиналося над цілим приміщенням. Весь простір пронизувало чудове світло, яке лилося крізь три величезні вікна з кожної більшої сторони і крізь п'ять менших вікон, прорубаних у кожній з п'яти зовнішніх сторін кожної башти; ще вісім високих і вузьких вікон впускали світло ще й з внутрішнього восьмикутного колодязя.

Завдяки усім цим вікнам велику залу щедро виповнювало рівне розсіяне світло, хоч був то зимовий пополудень. Шибки не були кольоровими, як це буває у церквах, свинцеві кріплення тримали чотирикутники безбарвного скла, і всередину вливалось якнайчистіше світло, не переінакшене людською майстерністю, щоб освітлювати працю тих, хто читає і пише. В інший час та в інших місцях я бачив чимало скрипторіїв, та не бачив жодного, де у

струменях матеріального світла, яке робило простір осяйним, так світляно виблискувало б саме духовне начало, що його світло втілює, – *claritas*, джерело всякої краси і мудрості, невід’ємний атрибут чудовної домірності, вираженої у цій залі. Красу-бо творять спільно три речі: насамперед се *integritas*, або довершеність, і тому речі неповні ми почитуємо за негарні; тоді належна домірність, сиріч *consonantia*; і врешті *claritas*, світло, ми ж бо зовемо прекрасними речі, яким властива світла барва^[57]. І оскільки візія прекрасного вселяє спокій, а наш апетит однаково прагне спочивати в мирі, добрі та красі, я відчув у собі велике вмиротворення і подумав: як, мабуть, утішно працювати у цьому місці.

У ту полуденну годину воно здалося моїм очам чудовним горнилом премудрості. Згодом у Санкт-Галлені я бачив скрипторій подібних розмірів, розташований окремо від бібліотеки (деінде ченці працювали в тому ж приміщенні, де зберігалися книги), але він не був так неперевершено домірний. Під кожним з вікон стояло по столу, за ними сиділи книжники, переписувачі, рубрикатори та інші вчені монахи. Всього вікон було сорок (воістину довершене число, одержане подесяттерінням чотирикутника, або немов десять заповідей помножено на чотири богословські чесноти), тому водночас тут могло б працювати сорок ченців, хоч у той момент їх там було десь тридцять. Северин пояснив нам, що монахів, які працюють у скрипторії, звільнено від богослужінь третього, шостого і дев’ятого часу, щоб їм не довелося переривати працю у світлі години і зупиняли вони її лише при заході сонця, перед вечірнею.

Найкраще освітлені місця віддано найдосвідченішим мініатюристам, рубрикаторам та переписувачам. На кожному столі стояло все потрібне для розпису і переписування книг: ріжки з чорнилом, тонкі пера, які дехто з ченців підстругував тонким ножиком, пемзовий камінь, щоб вигладжувати пергамен, лінійки, щоб креслити лінії, на яких відтак проляже письмо. Біля кожного переписувача або на вершку нахиленої площини його стола стояв пюпітр, на ньому спочивав переписуваний рукопис, накритий

шаблоном, що виділяв рядок на сторінці, який саме переписувався. Дехто писав чорнилом золотистої та інших барв. Інші натомість лише читали книги і виписували щось із них у свої особисті зшитки чи таблички.

Утім, мені не вдалося довше поспостерігати за їхньою працею, бо назустріч нам вийшов бібліотекар, і ми вже знали, що це Малахія з Гільдесгайма. Лице його намагалося виразити гостинність, але я мимохіть аж охнув супроти такої незвичайної фізіономії. Вона була бліда, і хоч він перебував усього лиш на половині земного свого шляху, сіть тонких зморщок робила його подібним не те що до старика, а радше, як здалося мені на перший погляд (прости мене Господи), до старої жінки, через щось жіноче в його глибоких і смутних очах. Уста його були майже неспроможні зобразити усмішку, і загалом здавалося, ніби чоловік сей зазнає мук існування через якийсь неприємний обов'язок.

Тим часом він чемно привітав нас і представив ченцям, які в ту хвилину там працювали. Малахія розповів нам також, яку роботу виконує кожен з них, і я зачудувався глибокою їхньою відданістю пізнанню і дослідженню божественного слова. Так я познайомився з Венанцієм із Сальвамека, тлумачем з грецької та арабської, шанувальником Арістотеля, воістину наймудрішого з людей. Запізнався я і з Бенцієм з Упсали, молодим скандинавським монахом, знавцем риторики. З Беренґарієм з Арунделя, помічником бібліотекаря. З Аймаром з Александрії, який переписував твори, позичені бібліотеці всього на кілька місяців, і рівно ж з гуртом мініатюристів, вихідців з різних країн: Патриком з Клонмакнойза, Рабаном з Толедо, Маґнусом з Іони, Вальдом з Герфорда.

Перелічувати їх, звісно, я міг би ще довго, перелік-бо сам по собі незрівнянна річ, спроможна породити подиву гідні гіпотипози. Та мушу перейти до теми наших бесід; вони дали нам чимало корисних вказівок, з яких ми почали розуміти той ледь чутний неспокій, яким віяло від ченців, і те щось невисловлене, що вчувалось у кожній бесіді.

Учитель мій почав розмову з Малахією, вихваляючи красу скрипторію та дух працюovitості, який тут панує, і розпитуючи про працю, яка тут провадиться. Адже, сказав він вельми обережно, він чував немало про цю бібліотеку й хотів би переглянути багато книг. Малахія сказав йому те саме, що ми вже знали від абата: чернець просить у бібліотекаря твір, який хоче переглянути, і якщо прохання це доречне й богобійне, той іде за нею нагору, в бібліотеку. Вільям спитав, як бібліотекареві вдається пам'ятати назви всіх книг, які зберігаються у шафах нагорі, і Малахія показав йому товстезний том, густо заповнений списками і прикований золотим ланцюжком до його стола.

Вільям устромив руку в отвір у своїй рясі, де вона на грудях утворювала мішок, і вийняв звідти предмет, який я вже бачив був у нього в руках і на обличчі під час нашої подорожі. Був то роздвоєний хомутець, зроблений таким чином, що він міг сидіти в людини на носі (а тим більше на його носі, великому й орлиному), як вершник сидить на крупі коня або птах на бантині. А по обидва боки цього хомутця, димірно з очима, були прикріплені два довгасті металеві кружальця, які тримали два товсті, як дно пляшки, скельця, подібні за формою до мигдалю. Вільям любив читати, тримаючи ці скельця перед очима, і говорив, буцім бачить крізь них краще, ніж це дозволяє йому природний зір і немолодий вік, особливо коли смеркне. Вони потрібні були йому не для того, щоб бачити далеко, бо око він мав напрочуд гостре, а щоб бачити зблизька. З їх допомогою він міг читати рукописи, написані крихітними літерами, які навіть мені важко було розібрати. Він пояснив, що, коли людина перейде за половину свого життя, навіть якщо зір її завше був чудовий, око твердне і зіниця не в змозі легко пристосовуватись до віддалі, тому чимало вчених людей після п'ятдесятої весни свого життя немов помирають для читання і писання. То велика біда для тих, хто міг би ще багато років приносити своїм розумом великий пожиток. Тому слід хвалити Господа, що хтось винайшов і виготовив сей струмент. Розповів він мені це, пояснюючи ідеї свого приятеля

Роджера Бекона, який твердив, що метою мудрості є також продовжувати людське життя.

Інші ченці дивились на Вільяма з великою цікавістю, та не сміли ні про що питати. Я зрозумів, що навіть у це місце, яке пишалося своєю ревною відданістю читанню і писанню, сей подиву гідний предмет ще не проник. І відчув гордощі, що супроводжую людину, яка має чим здивувати інших людей, відомих у світі своєю мудрістю.

З цією штукаю на очах Вільям нахилився над списками, які містилися в цій книзі. Я теж туди зазирнув, і ми побачили назви книг знаменитих і нікому не відомих; усі вони належали бібліотеці.

– «De pentagono Salomonis», «Ars loquendi et intelligendi in lingua hebraica», «De rebus metallicis»^[58] Роджера з Герфорда, «Algebra» Аль-Куварізмї, латиною переложив Роберт Англік, «Пунічні війни» Силія Італіка, ««Gesta francorum», «De laudibus sanctae crucis»^[59] Рабана Мавра та «Flavii Claudii Giordani de aetate mundi et hominis reservatis singulis litteris per singulos libros ab A usque ad Z»^[60], – читав мій учитель. – Блискучі твори. Але в якому порядку їх записують? – Він зачитував з якогось тексту, якого я не знав, але напевно знав Малахія: – «Habeat Librarius et registrum omnium librorum ordinatum secundum facultates et auctores, reponeatque eos separatim et ordinate cum signaturis per scripturam applicatis»^[61]. Як ви запам'ятовуєте місце, де лежить кожна книжка?

Малахія показав йому анотації обік кожної назви. Я прочитав: iii, IV gradus, V in prima graecorum; ii, V gradus, VII in tertia anglorum^[62] і так далі. Я зрозумів, що перше число вказує місце книги на полиці, про полицю, або gradus, свідчить друге число, а третє число позначає шафу.

Зрозумівши, що інші позначки означають залу або коридор бібліотеки, я насмівся попрохати детальніших пояснень щодо сих останніх distinctiones^[63]. Малахія зиркнув на мене суворо:

– Може, ви не знаєте, або ж забули, що входити до бібліотеки дозволено лише бібліотекареві. А отже, цілком слушно і достатньо,

аби лише бібліотекар умів розшифрувати ці позначки.

– А за яким порядком наведено книги у цьому списку? – спитав Вільям. – Це не схоже на предметне упорядкування.

Він не згадав порядок за авторами, відповідно до літер абетки, бо спосіб цей почали застосовувати лише недавно, а отже, він ще був не вельми поширений.

– Своїм корінням бібліотека сягає в глиб часів, – мовив Малахія, – і книжки реєструють в міру їх придбання чи одержання в дар, коли вони опиняються у наших мурах.

– Серед них важко знайти потрібне, – зауважив Вільям.

– Досить, щоб бібліотекар вивчив перелік напам'ять і знав, коли надійшла кожна книжка. Що стосується інших ченців, то вони можуть покласти на його пам'ять, – він немовби мав на увазі не себе, а когось іншого; і я зрозумів, що говорив він про посаду, яку в той момент недостойно обіймав, але яку до нього обіймала сотня інших, уже померлих монахів, що передавали один одному свої знання.

– Зрозуміло, – мовив Вільям. – Отже, якби я шукав щось про пентакль Соломона, не знаючи достеменно, що саме, ви б могли сказати мені, що про це мовить книга, назву якої я оце прочитав, і знайти її на горішньому поверсі.

– Якби вам справді треба було дізнатися щось про Соломонову зірку, – мовив Малахія, – то перш ніж дати вам цю книгу, я б волів порадитися з настоятелем.

– Я оце прознав, – сказав тоді Вільям, – що недавно переставився один з ваших найталановитіших мініатюристів. Абат стільки розповідав мені про його майстерність. Чи не міг би я подивитись на кодекси, які він ілюстрував?

– Адельм з Отранто, – сказав Малахія, недовіжливо дивлячись на Вільяма, – з огляду на молодий вік, працював лише з маргіналіями.

Він мав дуже жваву уяву і з відомих речей умів складати речі невідомі й дивовижні, приміром, сполучаючи людське тіло з кінською шиєю. Але онде його книги. Його стола ще ніхто не рухав.

Ми підійшли до робочого стола Адельма, на якому лежали щедро розписані сторінки з Псалтиря. То були аркуші якнайтоншого сирівця – царя над пергаменами, – й останній був усе ще прикріплений до стола. Ледь протертий пемзою і пом'якшений крейдою, він був вигладжений шпателем, і крихітні дірочки, зроблені по боках тоненьким стилосом, накреслювали лінії, які мали провадити руку митця. Першу половину вже вкривали письмена, і мініатюрист почав уже виводити фігури по краях тексту. Натомість глянувши на інші, вже завершені аркуші, ми з Вільямом зачудовано скрикнули. На полях Псалтиря виринав світ навиворіт, протилежний світові, до якого призвичаїли нас чуття. Здавалося, немов на приконеччі істинної оповіді розгортається інша оповідь, глибоко пов'язана з нею через дивовижні алюзії in aenigmatе^[64], оповідь оманна, яка повідає про вселенну догори ногами, де собаки тікають від зайця, а козулі полюють на лева. Крихітні голівки на пташиних лапках, тварини з людськими руками на хребті, кудлаті голови, з яких вистають ноги, смугасті дракони, чотириногі із зміїною шиєю, сплетеною у тисячу нерозв'язних вузлів, мавпи з оленячими рогами, птахоподібні сирени з перетинчастими крилами на спині, люди без рук, на спині яких, наче горби, виростають інші людські тіла, фігури із зубастим ротом на череві, люди з конячою головою і коні з людськими ногами, риби з пташиними крилами і птахи з рибацькими хвостами, потвори з одним тілом і двома головами або з однією головою і двома тілами, корови з півнячим хвостом і крилами метелика, жінки з головами, вкритими лускою, наче рибацька спина, двоголові химери, що сплелися з ящеромордими бабками, кентаври, дракони, слони, мантикори, одноноги, що простяглися на гілках дерев, грифон, з хвоста якого народжується лучник у повному воєнному обладунку, диявольські створіння з безконечною шиєю, череди людиноподібних звірів і звіроподібних карликів іноді на тій самій сторінці сусідували зі сценами сільського життя, де побут села було зображено так навдивовижу яскраво, що можна було подумати, буцім постаті ці живі – орачі, збирачі плодів, жінці, прядильниці, сіячі, а поруч з

ними озброєні арбалетами лиси і куниці напирали на наїжене баштами місто, яке обороняли мавпи.

Початкова літера, вигнута як L, у долішній своїй частині породжувала дракона, в іншому місці з великої літери V, що починала слово «verba»^[65], наче природний пагін на стовбурі, виростала змія з тисяччу кілець, а з неї, мов листя і суцвіття, виростали інші гади.

Поруч з Псалтирем лежав напрочуд вишуканий Часослов, недавно, мабуть, закінчений, і був він такого малого розміру, що поміщався на долоні. Почерк був дрібний, а мініатюри на полях ледь помітні, око не могло відразу їх вловити, а мусило дослідити зблизька, й тоді вони поставали у всій своїй пишноті. І чудувався я: що за надлюдське знаряддя мав мініатюрист, який намалював їх, як зумів він зробити їх такими виразистими на цьому крихітному клаптику пергамену! Всі поля книги кишіли крихітними фігурками, які народжувались і виростали, немов живі, з кінцевих завитків кунштовно вималюваних літер: морські сирени, прудкі олені, химери, людські тулуби без рук, які, наче дощові хробаки, вилазять з-поміж рядків. В одному місці, немов продовжуючи «Sanctus, Sanctus, Sanctus»^[66], – що повторювалося у трьох різних рядках, виринали три звірині постаті з людськими головами: дві з них єднались у цілунку, причому одна вигнулась додолу, а друга – догори. Малюнок сей я без вагань назвав би безстидним, якби не був переконаний, що таку мініатюру в тім місці має виправдовувати нехай не очевидний, але глибокий духовний смисл.

Коли я гортав сі сторінки, німе захоплення змагалось у мені зі сміхом, бо хоч сусідували вони зі священними рядками, постаті сі нестримно схиляли до веселощів. А брат Вільям, який теж розглядав їх з усмішкою, зауважив:

– Babewyn – ось як звуть їх на моїх островах.

– У Галліях їх називають бабуїнами, – мовив Малахія. – Справді, свого мистецтва Адельм навчився у вашому краю, хоч пізніше студіював його й у Франції. Це бабуїни, себто африканські мавпи.

Фігури світу навиворіт, де будинки стоять на кінчику шпиля, а земля здійснюється над небом.

Я згадав собі кілька рядків, які чув колись рідною говіркою, і не міг стриматися, щоб не проказати їх:

Aller Wunder si geswigen,
das Herde Himel hat uberstigen,
daz suit ir vur ein Wunder wigen^[67].

І Малахія підхопив, цитуючи той самий вірш:

Erd ob un Himel unter
das suit ir hàn besunder
Vur aller Wunder ein Wunder^[68].

– Молодець, Адсо, – вів далі бібліотекар, – справді, ці образки розповідають про землі, куди можна дістатися верхи на голубій гусці, де яструби ловлять рибу в ручаях, а ведмеді женуться у небі за соколами, раки літають з голубками, а трьох велетнів, спійманих у пастку, дзьобає півень.

Бліда усмішка освітила його вуста. Тоді інші монахи, які дещо боязко слідкували за розмовою, від серця розсміялись, немов чекали на бібліотекарів дозвіл. Він спохмурнів, а вони й далі сміялися, вихваляючи вдатність бідолашного Адельма і показуючи один одному найнеймовірніші фігури. Всі ще сміялися, коли з-за наших спин пролунав голос, урочистий і суворий:

– Verba vana aut risui apta non loqui^[69].

Ми обернулися. До нас промовляв чернець, зігнутий під тягарем років, сивий, як голуб, не те що волосся – навіть обличчя й зіниці

його були сиві. Я зрозумів, що він сліпий. Голос його все ще був гучний, а кінцівки міцні, хоч тіло вже дещо залякло від ваги літ. Він утупився у нас очима, ніби й справді бачив, і потім я не раз помічав, що він ходить і розмовляє так, ніби все ще володіє даром зору. Але тон його голосу міг належати лише тому, хто володіє даром пророцтва.

– Цей шанований за вік і мудрість чоловік, якого ви бачите, – Хорхе з Бургоса, – мовив Малахія Вільямові, показуючи на новоприбулого. – Він найстарший з усіх у монастирі, крім Алінарда з Гротта-феррати, і саме йому дуже багато наших ченців звіряють свої гріхи у таїнстві сповіді. – Тоді повернувся до старця: – Чоловік, що перед вами, се брат Вільям Баскервільський, наш гість.

– Сподіваюсь, ви не розсердились за мої слова, – різким тоном сказав старий. – Я чув, як дехто тут реготав із сміховинних речей, тож нагадав їм одну із засад нашого правила. Як каже псалмопівець, той, хто заради обітниці мовчання утримується від добрих бесід, тим більше уникати має бесід лихих. А крім лихих бесід, бувають і лихі образи. Образи ці наводять оману і викривляють подобу сотвореного світу, показуючи його навиворіт, а не таким, яким він має бути, яким він завжди був і завжди буде на віки вічні аж до кінця часів. Але ви прибульці з іншого ордену, де, як мені казано, поблажливо ставляться навіть до найнедоречніших веселощів. – Він натякав на чутки, які ходили серед бенедиктинців про дивацтва святого Франциска Ассізького, а може, й про чудернацтва, приписувані братчикам і спіритуалам всілякого кшталту, які недавно зродилися з лона францисканського чину, сіючи збентеження. Але брат Вільям удав, ніби не помітив інсинуації.

– Маргінальні образки часто спонукають до усмішки, але ціль їх повчальна, – відповів він. – Яку проповідь іноді доречно вставляти *exempla*^[70], нерідко жартівливі, щоб зачепити уяву благочестивого натовпу, так і мові образів не варто цуратися таких *pudae*^[71]. Для кожної чесноти і для кожного гріха можна знайти приклад у бестіаріях, а тваринний світ може бути алегорією світу людського.

– Гм, звісно, – насмішкувато, але без усмішки, сказав старий, – кожен образ добрий, аби лиш заохочував до чесноти, навіть якщо велике діло сотворення доведеться обернути догори ногами і зробити предметом осміяння. Щоб слово Боже проявилось в ослі, який грає на лірі, в дурні, який оре щитом, у волах, які самі запрягаються в плуг, у річках, які плывуть до своїх верхів'їв, у морі, яке загорається, у вовку, який стає пустельником! Вполюйте зайця з допомогою вола, навчіться граматики від сов, нехай собаки покусують вошей, сліпі хай дивляться на німих, а німі хай просять хліба, хай мурашка народить теля, хай куряча печеня літає, а книші ростуть на дахах, хай папуги читають лекції з риторики, а кури запліднюють півнів, поставте віз перед волів, покладіть собаку спати в ліжку, і хай усі ходять вниз головою! Навіщо всі ці пугає? Щоб створити інший світ, світ навиворіт, протиставлений світові, що його сотворив Бог, і все це під приводом науки Божих заповідей!

– Але Ареопagit вчить нас, – смиренно мовив Вільям, – що Бога можна назвати лише через якнайбільше розмаїття речей. А Гуго Вікторинець нагадує нам: що більше подібність робиться неподібною, то більше під покровом страхітливих і неприличних постатей відкривається нам істина, а уяву менше вдовольняє тілесна втіха, і вона змушена дошукуватись таїн, що криються під потворністю образів...

– Знаю я сей аргумент! І з соромом визнаю, що був то коронний аргумент нашого ордену, коли клунійські отці воювали проти цистер-ціянців. Але мав рацію святий Бернард: людина, яка жадає відкрити речі Божі *per speculum et in aenigmate*, і тому зображає потвор та чудернацтва природи, поволі набуває смаку до самого діла рук своїх, себто потворності, черпаючи в ній насолоду і дивлячись на світ тільки через неї. Подивіться-но лиш – поки ви зрячі – на капітелі колон на нашому кружганку, – і показав рукою за вікно, в бік церкви, – навіщо очам монахів, заглиблених у розважання, споглядати сих сміховинних покручів, сю потворну пишноту і пишну потворність? А навіщо ці брудкі мавпи? Ці леви,

кентаври, недолюди з устами на череві, однією ногою і вухами, наче вітрила? А ці плямисті тигри, воїни в бою, мисливці, які дмуть у ріжки, ці багатоголові тіла і багатотілі голови? А чотириногі зі зміїним хвостом, рибини з головою чотириногих? Ось тварина, спереду схожа на коня, а ззаду – на козла, а ось рогатий кінь, і ще чимало подібного, тож тепер монах воліє споглядати мармурові статуї, ніж читати рукописи, і подивляти діла людські, аніж медитувати про закон Божий. Сором пожаданню очей ваших, ганьба вашим смішкам!

Великий старець зупинився, важко дихаючи. А я чудувався, що хоч він осліп, мабуть, уже багато років тому, але так добре пам'ятав ці образи і так яскраво описував нам їх бридкість. У мене навіть зродилась було підозра, що колись вони, певно, сильно спокушали його самого, якщо він і тепер говорить про них так пристрасно. Але найспокусливіші образи гріха мені часто траплялося бачити саме у писаннях тих мужів незламної чесноти, які засуджували їх чар і вплив. Це знак, що мужі сі сповнені були великого запалу свідкувати про істину, тому з любові до Бога не вагалися відносити на карб зла всі спокуси, якими воно прикривається, і прагнули якнайкраще просвітити людей щодо способів, якими вабить їх до себе лукавий. Слова Хорхе й справді зродили у мені велике бажання уздріти зображення тигрів і мавп на кружганку, подивляти яких я ще не мав нагоди. Та Хорхе перебив хід моїх думок, бо знов заговорив, але вже не так пристрасно.

– Господь наш не потребував вдаватися до всіх сих глупств, щоб указати нам путь праведну. Біблійні притчі не смішать і не страхають. Натомість Адельм, смерть якого ви зараз оплакуєте, так замилювався своїми почварами, що втратив з виду речі остаточні, матеріальним уособленням яких вони мали б бути. І він пройшов усі, воістину всі, – тут голос його зробився урочистим і грізним, – стежки потворності. А Бог вміє за це карати.

На присутніх впала важка мовчанка. Обірвати її осмілювся Венанцій з Сальвамека.

– Превелебний Хорхе, – мовив він, – чеснота ваша спонукає вас до упереджених суджень. За два дні до Адельмової смерті ви були присутні на вченому диспуті, який відбувся у цьому самому скрипторії. Адельм вельми дбав про те, щоб його мистецтво, зосереджене на чудернацьких і фантастичних образах, несхибно змагало до слави Божої і слугувало пізнанню речей небесних. Брат Вільям згадував тут Ареопагітові слова про пізнання через неподібність. А того дня Адельм згадував ще одного високого авторитета, учителя з Аквіна, який твердив, що божественні речі краще представляти у подібі тіл нікчемних, ніж у подібі тіл шляхетних. По-перше, так легше звільнити людський дух від блуду; бо ж зрозуміло, що деякі прикмети речам божественним приписувати не годиться, а якби їх представлено у подобах шляхетних тілесних речей, це спричинило б сумніви. По-друге, цей спосіб зображення краще відповідає доступному нам на цій землі пізнанню Бога: Він-бо являється нам більше в тім, чим Він не є, ніж у тім, чим Він є, а тому подібності речей, далеких від Бога, дають нам точніше уявлення про Нього, нагадуючи нам, що Він є понад усім тим, що ми говоримо і думаємо. І по-третє, у цей спосіб речі Божі краще сокриті від негідних людей. Отож мова тоді велася про те, як усі ці дотепні й загадкові чудернацтва, воплотившись в образах, можуть допомогти відкрити істину. А я ще нагадав йому, що у творах великого Арістотеля можна знайти вельми чіткі твердження на цю тему...

– Не пригадую, – сухо перебив його Хорхе, – я вже дуже старий. Не пам'ятаю. Може, й справді я був надто суворий. Уже пізно, треба йти.

– Дивно, що не пригадуєте, – наполягав Венанцій, – був то вчений і захопливий диспут, своє слово сказали й Бенцій з Беренґарієм. Питання полягало в тім, чи не спонукають нас метафори, гра слів, загадки, що їх витворила уява поетів для чистого задоволення, до розмислів про речі у новий, незвичний спосіб, і я твердив, що й цю чесноту мудрець повинен плекати... Малахія теж там був...

– Якщо всечасний Хорхе не пригадує, май пошану до його віку і до стоми його розуму... втім, досі вельми жвавого, – втрутився хтось із ченців, які прислухалися до розмови.

Цю фразу вимовлено було пристрасним тоном, принаймні на початку, бо той, хто говорив, зрозумів, що, напоминаючи про пошану до старця, він насправді підкреслив його слабкість, і тому притишив запал своїх слів, закінчивши репліку вибачливим шепотом. Говорив Беренґарій з Арунделя, помічник бібліотекаря. Дивлячись на цього блідолицого молодика, я згадав, як описував Адельма Убертин: очі його були схожі на очі хтивої жінки. Погляди всіх присутніх зупинились тепер на ньому, а він збентежено сплів пальці, немов щоб приглушити внутрішню напругу.

Венанцій повівся трохи дивно. Він глянув на Беренґарія так, що той опустил очі.

– Гаразд, брате, – мовив він, – якщо пам'ять є даром Божим, то здатність забувати теж може бути річчю благою, і її слід поважати. Я поважаю її у старшому побратимі, до якого звертався. Але від тебе я сподівався яскравішого спогаду про те, як ми тут тоді дискутували, і твій улюблений друг теж...

Не маю певності, чи Венанцій справді наголосив на слові «улюблений». Але я виразно відчув, як серед присутніх майнув подув збентеження. Кожен відвертав погляд куди-інде, щоб не дивитися на Беренґарія, який сильно почервонів. Тут одразу рішуче втрутився Малахія.

– Ходіть-но, брате Вільяме, – мовив він, – я покажу вам інші цікаві книжки.

Гурт розійшовся. Я помітив, що Беренґарій кинув на Венанція сповнений злоби погляд, а той з німим викликом відповів йому тим же. Бачачи, що старець Хорхе відходить, я схилився у пориві шанобливого почуття, щоб поцілувати йому руку. Старець прийняв поцілунок, поклав руку мені на голову і спитав, хто я такий. Коли я назвав йому своє ім'я, обличчя його роз'яснилося.

– Ти носиш велике і славне ім'я, – мовив він. – Знаєш, хто такий був Адсо з Монт'є-ан-Дер? – спитав він.

Я, правду кажучи, сього не знав. Тоді Хорхе сказав:

– Це автор великої і моторошної книги, «*Libellus de Antichristo*»^[72], у ній він прозрів речі, які мають статися, та до нього не прислухалися.

– Книга ця була написана ще до тисячного року, – мовив Вільям, – і речі ті не справдилися...

– Не справдилися для тих, хто не має очей, щоб видіти, – мовив сліпий. – Шляхи Антихриста повільні й звивисті. Він гряде непередбачено, і не тому, що обрахунок апостола хибний, а тому, що мистецтва цього обрахунку ми так і не навчилися. – Він повернувся лицем до зали і заволав так голосно, що аж склепіння скрипторію заgrimіло: – Він уже в дорозі! Не гайте послідніх днів на смішки з плямистошкірих і звивистохвостих почварок! Не змарнуйте останніх семи днів!

**Першого дня вечірня,
де описано відвідини решти абатства, Вільям
доходить деяких висновків щодо смерті
Адельма і провадить бесіду з братом-склярем
про скельця для читання та про видіння у тих,
хто занадто любить читати**

Тут задзвонили на вечірню, і ченці налаштувалися покинути свої робочі місця. Малахія дав зрозуміти, що й нам теж пора. Він же мав залишитися зі своїм помічником Беренґарієм, щоб привести все до ладу і (як він висловився) приготувати бібліотеку до ночі. Вільям спитав його, чи потім він замикає двері.

– Нема дверей, які б закривали доступ до скрипторію з кухні та трапезної чи зі скрипторію до бібліотеки. Сильнішою від будь-яких дверей має бути абатова заборона. А ченцям потрібен доступ до кухні і трапезної аж до повечер'я. Тоді, щоб не дати зайти у Вежу стороннім або тваринам, на яких заборона не діє, я сам замикаю внизу двері, які ведуть до кухні та трапезної, і з того часу Вежа стає недоступною.

Ми зійшли вниз. Ченці посунули на хори, а тим часом мій учитель вирішив, що Господь простить нам, якщо ми не підемо на богослужбу (Господеві ще багато чого довелося прощати нам у наступні дні!), і запропонував прогулятися з ним трохи по дворищі, щоб ми краще пізнали це місце.

Ми вийшли з кухні і перетнули цвинтар: деякі нагробні камені були цілком ще недавні, а інші несли на собі відбиток часу, повідаючи про життя монахів минулих століть. Могили були безіменні, на них височіли кам'яні хрести.

Погода псувалася. Здійнявся холодний вітер, і небо затяглося хмарами. За городами ледь видніло призахідне сонце, а на сході

небо темнішало, і ми пішли вздовж хорів церкви саме в той бік, до задньої частини дворища. Там, практично під самим окільним муром, де він зливався зі східною баштою Вежі, розташувалися свинарники, і свинарі саме закупорювали глек, повний свинячої крові. Ми помітили, що за свинарниками окільний мур був нижчий, так що звідти можна було визирнути вниз. За межами мурів терен, який стрімко спускався вниз, був укритий покидьками, яких сніг повністю не прикривав. Очевидно, то була гноївня, в яку скидали послід, і доходила вона аж до того закруту, звідки відходила стежка, на яку звернув утеклий кінь. Я називаю це гноївнею, бо була то велика яма чогось сморідного, і сопух від неї доходив аж до парапету, з якого я визирав; і я побачив, що навколишні селяни приходили сюди, щоб набрати знизу гною для своїх полів. Але з тваринними і людськими екскрементами змішалися й інші, тверді відходи – сюди спливала вся мертва матерія, яку обитель виштовхувала зі свого тіла, залишаючись прозоро-чистою у своєму стремлінні до верхівки гори і до неба.

Поруч були конюшні, і конюхи саме вели коней до ясел. Ми пройшли стежкою, вздовж якої з боку мурів тягнулася низка стаєнь; праворуч, поруч з хорами церкви, розташувались опочивальні монахів, а за ними – нужники. В кутку огорожі, де східний мур повертав на південь, стояла будівля, де розмістились майстерні. Ковалі, закінчуючи складати на місце свої причандали й гасити міхи, збирались на богослужбу. Вільям з цікавості підійшов до однієї з майстерень, дещо відокремленої від решти, де якийсь чернець саме збирав своє господарство. На столі у нього лежала чимала купка невеликих різнобарвних скелець, а до стіни були приперті більші листи скла. Поруч стояв незакінчений покровець для мощей, чи радше його срібний каркас, куди майстер, очевидно, вставляв скельця та камінці, яким він своїми інструментами надавав форми самоцвітів.

Так ми познайомилися з Николою з Морімондо, монастирським майстром-склярем. Він пояснив нам, що скло видують у задній

частині майстерні, а в передній, де працюють ковалі, скляні плити вставляють у свинцеві кріплення і виготовляють вітражі. Але, додав він, усі ті чудові вітражі, що прикрашають церкву й Вежу, виготовлені ще століття зо два тому. А тепер вони лиш виконують всілякі дрібні роботи і виправляють шкоду, завдану часом.

– І це дуже важко, – додав він, – нелегко тепер знайти такі барвники, як колись, зокрема той синій колір, який можна ще подивляти на хорах, – він такий прозорий, що, коли сонце стоїть високо, наву затоплює райське світло. Шибки західної частини нави, перероблені не так давно, вже не такі, і це добре видно у літні дні. Марна справа, – додав він, – де й поділась мудрість древніх, доба гігантів скінчилася!

– Так, ми карлики, – визнав Вільям, – але карлики, які стоять на плечах у тих гігантів^[73], і при всій нашій малості ми іноді спроможні зазирнути далі за виднокіл, ніж вони.

– Хіба ми спроможні зробити щось краще, ніж робили вони? – вигукнув Никола. – Коли будеш у крипті церкви, де зберігається скарбниця обителі, побачиш релікварії такої вишуканої роботи, що оце страховиддя, яке я в убогості своїй тут ліплю, – і вказав на свою роботу на столі, – здасться тобі всього лиш сміховинною імітацією!

– Звісно, давні умільці тямили зладити подиву гідні й віковично тривкі речі, та ніде не написано, що майстри-склярі повинні вічно виготовляти вітражі, а сріблярі – релікварії. Інакше земля по вінця наповниться релікваріями, тим паче, що святих, моці яких можна було б туди помістити, тепер обмаль, – пожартував Вільям. – Та й скільки тих вітражів можна зробити? А в різних країнах я бачив нові вироби зі скла, які свідчать про те, що в майбутньому скло не лише слугуватиме для прикраси божественних обрядів, але й допомагатиме подолати людську неміч. Хочу показати тобі творіння наших днів, найостаннішим взірцем якого я маю щастя володіти. – Застромивши руку в рясу, він витяг звідти свої лінзи, які справили на нашого співрозмовника велике враження.

З великою цікавістю Никола взяв до рук хомутець, який простягнув йому Вільям.

– *Oculi de vitro cum capsula!*^[74] – вигукнув він. – Я чув про них від фра Джордана, з яким познайомився був у Пізі! Він казав, що від часу їх винайдення не минуло й двадцяти років. А відколи я говорив з ним, минуло ще двадцять років.

– Гадаю, їх винайшли значно раніше, – сказав Вільям, – але їх важко виробляти, тут потрібні дуже досвідчені майстри-склярі. Вони коштують часу і праці. Десять років тому пару оцих скелець *ab oculis ad legendum*^[75] в Болонї продавали за шість сольдів. Понад десять років тому я одержав одну пару в дар від великого майстра Сальвініо дельї Арматі і весь час ревно бережу їх, немов вони – як воно тепер і є – частина мого власного тіла.

– Сподіваюсь, ти дозволиш мені добре розглянути їх колись на днях, мені кортить виготовити щось подібне, – схвильовано мовив Никола.

– Звичайно, – погодився Вільям, – але май на увазі – товщина скла залежить від ока, для якого воно призначене, і поки знайдеш відповідну товщину, мусиш випробувати на пацієнті чимало таких лінз.

– Чудо із чудес! – вів далі Никола. – Хтозна, чи не говоритимуть про відьомство або каверзи диявола...

– Звісно, тут можна говорити й про магію, – погодився Вільям. – Але бувають два різновиди магії. Іноді магія є ділом диявола, який прагне занапастити людину способами, про які не вільно навіть згадувати. Але буває й магія, яка є ділом Божим, бо показує Божу мудрість через мудрість людську і слугує для того, щоб змінювати природу, а однією з цілей її є продовжити життя людини. Це свята магія, і вчені мужі повинні віддаватися їй дедалі більше, не лише відкриваючи нове, але й віднаходячи численні таємниці природи, які Божя премудрість ще раніше відкрила гебреям, грекам та іншим давнім народам, а нині навіть невірним (нема слів, які дивовижі можна знайти у книгах невірних про оптику і закони бачення!).

Християнська наука повинна знов оволодіти всіма цими знаннями і перейняти їх від поган та невірних *tamquam ab iniustis possessoribus*^[76], наче то не вони, а лише ми маємо право на ці скарби істини.

– Але чому ті, що володіють цим знанням, не передають його всьому Божому народові?

– Бо не весь народ Божий готовий прийняти ці таємниці. Тих, хто володів цією мудрістю, нерідко мали за чаклунів, зв'язаних угодою з дияволом, і за бажання передати іншим скарб свого знання вони платили своїм життям. Я й сам під час процесів, у яких когось підозрювано у зв'язку з дияволом, намагався не вживати цих лінз, прохаючи секретарів, щоб вони читали мені потрібні документи, інакше мене самого запідозрили б у прихильності до підсудних, адже в ту мить присутність нечистого здавалась непозбутньою, і кожен, так би мовити, відчував запах сірки. Та й, зрештою, ще великий Роджер Бекон застерігав, що не завжди таємниці науки мають ставати надбанням загалу, бо дехто може використати їх для лихих цілей. Нерідко вчені мужі, щоб оберегти їх від безцеремонних очей, мусять оголошувати магічними книжки, які такими зовсім не є.

– Отже, ти побоюєшся, що посполиті можуть вжити ці таємниці на лихе? – спитав Никола.

– Що стосується посполитих, то, мабуть, на них ці таємниці наводять страх, адже вони мають їх за диявольські штучки, про які аж надто часто говорять їм проповідники. Розумієш, я знав вельми вправних лікарів, які виготовляли ліки, здатні негайно зцілити від хворості. Даючи цю мазь або напар посполитим, вони виспівували щось схоже на молитви, та не тому, що самі ці молитви мають здатність зцілювати, а тому, щоб душа, окрилена вірою в побожну формулу, охочіше корилася тілесній дії ліку. Та часто-густо скарби науки слід захищати не від посполитих, а від інших учених мужів. Нині виготовляють дивовижні механізми, якими воістину можна змінювати природний хід речей, але горе, коли вони потраплять до рук людей, які використовуватимуть їх для того, щоб зміцнити свою

мирську могутність. Мені розповідали, нібито один хінський мудрець зробив порошок, який, зустрівшись з вогнем, може викликати страшний гуркіт і велике полум'я, знищуючи все на багато ліктів навколо. Це подиву гідний винахід, якщо використовувати його для того, щоб відвести русло річки або звільнити поле від кам'яних брил. Але якщо хтось використає його, щоб завдавати шкоди своїм неприятелям?

– Може, се й на благо, якщо то неприятелі Божого народу, – побожно сказав Никола.

– Може, й так, – погодився Вільям. – Але хто є нині неприятелем Божого народу? Імператор Людовік чи Папа Йоан?

– Господи Боже милосердний! – сказав Никола, геть налякавшись. – Мені зовсім не хочеться самому вирішувати це моторошне питання!

– Бачиш? – мовив Вільям. – Іноді краще, щоб деякі таємниці й надалі були сокриті під загадковими словами. Незбагненність природи не можна відтворити на козячій чи овечій шкурі. Арістотель у своїй книзі таїн твердить: якщо занадто поширювати знання про таємниці природи й мистецтва, порушується небесна печать і може трапитись чимало лих. Це не значить, що таємниць не слід відкривати, але саме вченим мужам належить вирішувати, коли і як се робити.

– Тому цілком слушно, що в таких місцях, як наш монастир, – мовив Никола, – доступ до деяких книг має не кожен.

– То інша річ, – мовив Вільям. – Забагато говорити – то гріх, але занадто все замовчувати – теж гріх. Я не мав на увазі, що джерела знання треба приховувати. Ба більше, це здається мені великим злом. Я хотів сказати, що вчений муж, говорячи про таємниці, які можуть породити і добро, і зло, має право і обов'язок вживати затемнену мову, зрозумілу лише йому подібним. Шлях науки нелегкий, і нелегко відрізнити добро від зла. А часто вчені мужі нових часів є лише карликами на плечах у карликів.

Приязна мова мого вчителя, мабуть, схилила Николу до звірень. Він підморгнув Вільямові (мовляв, ми з тобою розумієм один одного, бо говоримо про те саме) і натякнув:

– Одначе тут, – і кивнув на Вежу, – таємниці мудрості охороняє дещо інше. Магічні формули...

– Справді? – сказав Вільям, вдаючи байдужого. – Мабуть, замкнуті наглухо двері, суворі заборони, погрози.

– Е, ні, ще щось...

– Що, наприклад?

– Ну, точно я не скажу, моя справа – скло, а не книжки, але в монастирі розповідають... дивні історії...

– Які історії?

– Дивні. Скажімо, про ченця, якому вночі закортіло пробратися в бібліотеку, і він побачив зміїв, людей без голови і людей з двома головами. А коли вийшов з лабіринту, то мало не збувся розуму...

– А чому ти говориш про магію, а не про диявольські з'явища?

– Нехай я убогий майстер-скляр, але не зовсім уже простак. Навіщо дияволів (борони Боже нас від нього!) спокушати ченця зміями і двоголовими людьми? Він може знаджувати хіба що сластаними видіннями, як це було з отцями пустині. І зрештою, якщо читати деякі книги є злом, навіщо дияволів перешкоджати ченцеві чинити це зло?

– Непогана ентимема, – погодився учитель.

– А крім того, якось я лагодив шибки в лічниці і задля розваги погортав трохи деякі Северинові книжки. Була там одна книга про таємниці, написана, гадаю, Альбертом Великим; око моє привабили якісь чудернацькі мініатюри, і на тих сторінках я прочитав, що можна нанести мазь на гніт оливної лампадки, щоб випари, які від того утворюються, спричиняли видіння. Ти, може, помітив – а може, й не помітив, адже ж не провів ще в обителі жодної ночі, – що в нічні години на верхньому поверсі Вежі світиться. У певних місцях з вікон просочується слабке світло. Усі дивуються, що б се могло бути; дехто твердить, що то блудні вогні або ж душі покійних монахів-

бібліотека-рів, які повертаються відвідати своє царство. Багато хто у це вірить. А мені здається, що то каганці, наготовлені таким чином, щоб викликати видіння. Розумієш, якщо взяти жир з вуха собаки і намазати ним ґніт, той, хто вдихне дим від цієї лампади, подумає, буцім у нього собача голова, а присутні й справді побачать його з собачою головою. Є ще інше мастило, від якого той, хто опиниться поблизу лампади, відчує себе великим, як слон. А коли зробити ґніт з очей кажана, двох рибин – не пам'ятаю вже яких – та жовчі вовка, то дим його дасть видіння усіх цих тварин. Хвіст ящірки покаже всі речі навколо немов притрушені сріблом, а від лою чорної змії зі шматком погребального покривала може здатися, що ціла кімната повна змій. Я все це знаю. В бібліотеці є хтось дуже хитрий...

– А може, всі ці магічні практики – діло рук померлих бібліотекарів?

Николу це збентежило й занепокоїло:

– Про це я не подумав. Може, й так. Хорони нас Бог! Уже пізно, вечірня вже почалася. Прощайте. – І вирушив у бік церкви.

Ми пішли далі вздовж південних мурів: праворуч був притулок для прочан і капітулярна зала з садком, а ліворуч – маслоробні, млин, шпихліри, пивниці, будинок новіціїв. Усі, кого ми зустрічали, поспішали до церкви.

– Що ви думаєте про те, що розповів Никола, мосьпане? – спитав я.

– Не знаю. В бібліотеці щось діється, і не думаю, що то діло душ померлих бібліотекарів...

– Чому?

– Вони, мабуть, були такі чеснотливі, що нині перебувають у царстві небеснім, споглядаючи лик Божий, якщо така відповідь тебе задовольнить. Що ж стосується лампад, то треба буде з'ясувати, чи справді вони там є. А відносно мастил, про які говорив наш скляр, то викликати видіння можна й простішими способами, і Северин непогано на них знається, як ти, певно, помітив нині. Ясна річ, в

обителі не хочуть, щоб вночі хтось блукав по бібліотеці, а багато кого таки тягнуло і далі тягне туди.

– А який зв'язок між цією історією і нашим злочином?

– Злочином? Що більше я про це думаю, то більше переконуюся, що Адельм сам наклав на себе руки.

– Чому ж?

– Ти пам'ятаєш, як нині вранці я помітив гноївню? Поки ми піднімалися по закруті, над яким височить східна башта, я побачив там сліди, залишені зсувом: у тому місці, де збирається найбільше відходів, частина ґрунту зірвалася і сповзла аж під башту. Ось чому нині увечері, зазирнувши вниз, ми побачили, що сніг не прикриває відходів, тобто їх ледь притрусив останній, вчорашній снігопад, а не попередній сніг, що випав був у минулі дні. Настоятель сказав нам, що Адельмів труп сильно розтрощило об камені, а під прямовисними мурами східної башти ростуть сосни. Камені ж є власне в тому місці, де закінчується мур, вони там утворюють щось на кшталт східця, а вже потім починається схил, вкритий покидьками.

– І що ж?

– А тепер подумай: хіба не... як би це сказати?.. економніше для нашого розуму вважати, що Адельм, через причини, які ще треба встановити, зі своєї власної волі кинувся з парапету муру вниз, його вдарило об камені, і він, уже мертвий, а може, лиш поранений, звалився у гноївню. Того вечора дув сильний вітер, він спричинив зсув, який перемістив частину ґрунту разом з покидьками і тілом того бідолахи під східну башту.

– Чому ви кажете, що цей розв'язок був би економнішим для нашого розуму?

– Любий Адсо, не варто множити причини і їх пояснення, якщо це не є конче необхідним. Коли припустити, що Адельм упав зі східної башти, то треба припустити також, що він пробрався якимось в бібліотеку, що хтось вдарив його ще до того, як він зміг вчинити опір, що той хтось з бездиханням тілом на плечах зумів вилізти на

вікно, відчинити його і кинути вниз того нещасного. Натомість для мого припущення нам досить Адельма, його самогубного наміру і зсуву. Все пояснюється меншою кількістю причин.

– Але навіщо йому було вбивати себе?

– А навіщо комусь було вбивати його? Причину шукати треба в будь-якому разі. Ця причина, безсумнівно, є. У Вежі панує атмосфера недовіри, усі замовчують щось перед нами. А тим часом до нас уже дійшли деякі поголоски, правда, досить туманні, про те, що Адельма з Беренгарієм пов'язували якісь дивні стосунки. А отже, нам варто уважніше придивитись до помічника бібліотекаря.

Поки ми отак бесідували, вечірня скінчилася. Челядники поквапились до своєї роботи, щоб до вечері все закінчити, а ченці вирушили до трапезної. Небо вже зовсім стемніло, починалася сніговиця. Легкий сніг падав крихітними, м'якими клаптиками, і сніжило, гадаю, мало не цілу ніч, бо наступного ранку біла ковдра вкривала все дворище. Але про це ще буде мова.

Я зголоднів, а тому зрадів, що прийшла пора вечеряти.

Першого дня повечер'я, де Вільям і Адсо тішаються радою гостинністю абата і вислуховують гнівливі слова Хорхе

Трапезну освітлювали великі смолоскипи. Ченці сиділи вздовж ряду столів, а перпендикулярно до них, на широкому помості стояв стіл абата. З протилежного боку стояв амвон, на якому вже зайняв місце монах, який мав читати під час вечері. Абат чекав нас біля рукомийника з білим рядном, щоб витерти руки після миття, за древнім приписом святого Пахомія.

Він запросив Вільяма за свій стіл і сказав, що в той вечір я, хоч усього лиш новіцій-бенедиктинець, теж матиму цей привілей, як свіжоприбулий гість.

У наступні дні, сказав він мені по-батьківському, я сидітиму за столом з ченцями, а якщо мій учитель дасть мені на час трапези якесь доручення, я зможу до того чи опісля поїсти в кухні, де кухарі подбають про мене.

Тепер ченці нерухомо стояли біля столів – каптури опущені на обличчя, руки сховані у складках наплічників. Абат підійшов до свого стола і відмовив *Benedicite*^[77].

Читець з амвона затягнув *Edent pauperes*^[78]. Абат дав своє благословення, і всі сіли.

Правило нашого засновника передбачає дуже скромну поживу на вечерю, але настоятель має змогу вирішувати, скільки їжі насправді потребують ченці. Утім, в наших монастирях тепер уже не так суворо ставляться до радощів столу. Я не говорю про ті обителі, які, на жаль, перетворилися на гнізда обжерства; але навіть у монастирях, які дотримуються приписів покаяння і чесноти, монахам, які здебільшого віддаються важкій праці розуму, подають поживу хоч і не витончену, зате ситну. Зрештою, на столі настоятеля завжди стоять кращі наїдки, адже нерідко там садять шанованих гостей, а

монастирі пишаються плодами своєї землі і своїх хлівів, рівно ж як вправністю своїх кухарів.

За звичаєм ченці їли в мовчанці, спілкуючись між собою нашою звичною абеткою жестів. Першими обслуговувано новіціїв і молодших ченців, відразу по тому, як зі стола абата було передано страви, призначені для всіх.

За абатовим столом разом з нами сидів Малахія, келар і двоє найстарших ченців – Хорхе з Бургоса, сліпий старець, з яким я вже запізнався в скрипторії, і старезний Алінард із Гроттаферрати: йому було майже сто літ, він накульгував, виглядав німечним, і мені здалося, що він не сповна розуму. Настоятель розповів нам, що він живе тут ще з часів свого новіціяту і пам'ятає щонайменше вісімдесят років історії монастиря. Він сказав нам це півголосом ще на початку, а потім, дотримуючись звичаю нашого чину, ми стали мовчки слухати читання. Але, як я вже сказав, за абатовим столом можна було дозволити собі деякі вольності, і ми похвалили запропоновані нам страви, а настоятель раз у раз вихваляв гарні властивості своєї олії або свого вина. А одного разу, наливаючи собі вина, він навіть згадав уступ з правила, де святий наш засновник зауважив, що монахам, звичайно, пити вино не личить, та в наші часи ченців уже не можна переконати зовсім не пити, то хай принаймні не впиваються, бо ж вино навіть мудреців штовхає до гріха, як нагадує нам Еклезіаст. Бенедикт говорив про «наші часи», маючи на увазі свої часи, такі вже від нас далекі; що ж тоді казати про ті часи, коли ми вечеряли в монастирі, часи великого занепаду звичаїв (я вже навіть згадувати не хочу про мої часи, коли я це пишу, скажу хіба, що тут, у Мельку, більше замиловуються пивом!); одне слово, пилося тоді без надміру, але й не без смаку.

Ми їли смажене на рожні м'ясо недавно забитих свиней, і я помітив, що для інших страв тут використовували не тваринний жир і не ріпакову олію, а добру оливкову олію, яку доставляли з посіlostей абатства в півніжжі гори біля моря. Абат пригостив нас куркою (страва ця була тільки в нього на столі) – я бачив раніше, як

її готували в кухні. Я помітив ще одну рідкісну річ – він послуговувався металевою виделкою, яка формою нагадувала мені лінзи мого вчителя: як чоловік шляхетного походження, наш господар не хотів бруднити собі руки їжею і навіть запропонував нам цей свій інструмент, щоб ми могли накласти собі в тарілки м'ясо з великого полумиска. Я відмовився, але побачив, що Вільям охоче погодився і вельми невимушено орудував сим панським причандалом, може, щоб абат не подумав, буцім францисканці – люди зле виховані і посполитого походження.

Захопившись всіма цими смачними наїдками (після кількох днів дороги, коли ми живилися тим, що трапилося), я перестав звертати увагу на читання, яке тим часом святобливо тривало. Мою увагу до нього знову привернуло енергійне схвальне кректання Хорхе, і я зрозумів, що ми дійшли до місця, де завжди читають главу з Правил. Пригадавши, що він говорив пополудні, я зрозумів, чому Хорхе був такий вдоволений. Читець голосив:

– Наслідуймо приклад пророка, який каже: я мовив – пильнувати я буду дороги своєї, щоб своїм язиком не грішити, накладу я вуздечку на уста свої, зацімів я в мовчанні, замовк навіть про добро^[79]. І якщо в цьому уступі пророк повчає нас, що іноді з любові до мовчання нам слід утримуватися навіть від дозволених розмов, то тим паче ми повинні утримуватися від розмов недозволених, щоб уникнути покари за сей гріх! – І далі: – А непристойності, дурощі і блазнювання осуджуєм навічно і повсюди, і не дозволимо, щоб учень розтуляв уста, виголошуючи таку мову.

– Це стосується й малюнків на полях, про які нині говорилося, – не стримавшись, тихим голосом зауважив Хорхе. – Йоан Золотоустий казав, що Христос ніколи не сміявся.

– Його людська природа цього не забороняла, – зауважив Вільям, – адже твердять богослови, що сміх властивий людині.

– Forte potuit sed non legitur eo usus fuisse^[80], – відрубав Хорхе словами Петра Півного.

– Проте, – прошепотів Вільям з вельми святобливим виглядом, – коли святого Лаврентія поклали на решітку, в певний момент він запропонував своїм катам перевернути його на другий бік, кажучи, що з цього боку він вже спечений, як згадує також Пруденцій у «Peristephanon»^[81]. Отже, святий Лаврентій умів говорити сміховинні речі, нехай лиш для того, щоб принизити своїх ворогів.

– Це доводить, що сміх – це щось близьке до смерті і розкладання тіла, – буркнув у відповідь Хорхе, і мушу визнати, що відповів він як добрий логік.

Тут настоятель добротливо закликав нас до тиші. Тим часом вечеря закінчувалась. Абат підвівся і представив Вільяма ченцям. Він воздавав хвалу його мудрості, розповів про славу і попередив, що йому доручено розслідувати смерть Адельма, тому він просить монахів, щоб вони відповідали на його запитання і полегшували йому пошуки, аби лиш, додав настоятель, його прохання не суперечили правилам монастиря. Якщо ж так станеться, то належить звернутися за дозволом до нього, абата.

По закінченні вечері монахи налаштувалися йти на хори, на службу повечер'я. Вони знов накинули собі на обличчя каптури і вишикувались наготові перед дверима. Відтак вирушили довгою чередою, перетинаючи цвинтар і заходячи на хори через двері з півночі.

Ми вирушили разом з настоятелем.

– О цій порі замикають двері Вежі? – спитав Вільям.

– Тільки-но челядники приберуть у трапезній та в кухні, бібліотекар зачинить всі двері, замкнувши їх зсередини на засув.

– Зсередини? А сам він як вийде?

Абат пильно дивився на Вільяма якусь мить, а тоді спохмурнів на виду.

– Звісно, в кухні він не спатиме, – мовив він різко. І приспішив крок.

– Гаразд, гаразд, – шепнув мені Вільям, – отже, є ще один вхід, але нам не вільно його знати. – Я усміхнувся, пишаючись його

умовиводом, а він буркнув мені: – І не смійся. Як бачиш, у мурах цих сміх не тішиться доброю славою.

Ми ввійшли на хори. Світилась лише одна лампадка на дебелимому бронзовому триніжку у два людські зрости. Монахи посідали мовчки на свої місця, а тим часом читець читав уступ з гомілії святого Григорія.

Тоді абат подав знак, і півчий затягнув «*Tu autem Domine miserere nobis*»^[82]. Абат відповів «*Adjutorium nostrum in nomine Domini*»^[83], і всі хором заспівали «*Qui fecit coelum et terram*»^[84]. Тоді розпочався спів псалмів: *Коли кличу, озвися до мене, Боже правди моєї; Хвалитиму Господа усім серцем своїм; Хваліте, Господні раби, хваліть ім'я Господа!*^[85] На хорах для нас місць не було, і ми відійшли у головну наву. І звідти ми помітили, як раптом у темряві з бічної каплиці виринав Малахія.

– Слідкуй за цим місцем, – сказав мені Вільям. – Можливо, тут починається прохід, який веде до Вежі.

– Під цвинтарем?

– Чому б і ні? Зрештою, якщо добре подумати, тут десь має бути оссарій, бо ж неможливо, щоб упродовж століть усіх монахів ховали на тому клаптику землі.

– То ви й справді хочете пробратися вночі в бібліотеку? – перестрашено спитав я.

– До мертвих монахів, гадів і таємничих вогнів, мій добрий Адсо? Ні, хлопче. Я помишляв про це нині, та не з цікавості, а тому, що хотів знати, як загинув Адельм. Тепер же, як ти вже знаєш, я схиляюся до логічнішого пояснення, і взагалі я б волів не порушувати тутешніх звичаїв.

– То навіщо вам знати про вхід?

– Бо мудрість не лише в тім, щоб знати все про те, що мусиш або можеш зробити, але й в тім, щоб знати все про те, що міг би, але, може, не повинен робити. Ось чому нині я говорив майстрові-скляру, що вчений муж повинен до певної міри берегти таємниці, які він

відкриває, щоб інші ними не зловжили, одначе відкривати їх треба, а в цій бібліотеці, схоже, таємниці навічно залишаються сокритими.

З цими словами він пішов до виходу, бо служба скінчилася. Обоє ми були дуже стомлені, тому відразу пішли в нашу келію. Я згорнувся клубком у своєму «склепику», – як жартівливо назвав мою нішу Вільям, й одразу ж заснув.

День другой

Другого дня полуношниця, де пару годин містичного щастя обриває вельми кривава подія

Нема зрадливішої живини, ніж півень, символ раз диявола, а раз – воскреслого Христа. Чин наш знав півнів недбайливих, котрі не піли зі сходом сонця. Зрештою, особливо у зимові дні, служба полуношниці відправляється, коли надворі ще ніч уповні і вся природа спить, а чернець мусить прокидатись у темряві і довго в темряві молитися, очікуючи дня й освітлюючи морок полум'ям побожності. Тому мудрий звичай велить чувальникам не вкладатися спати разом з братією, а відбувати ніч, ритмічно проказуючи визначене число псалмів, яке відмірює плин часу, щоб, коли проминуть години, виділені іншим для сну, подати їм знак до пробудження.

Отак-от розбудили й нас тієї ночі чувальники – дзвонячи у дзвіночки, вони обходили опочивальні й притулок для прочан, а один із них зазірав у кожную келію, гукаючи «Benedicamus Domino»^[86], на що ченці відповідали «Deo gratias»^[87].

Ми з Вільямом підкорилися бенедиктинським звичаям: за якихсь півгодини ми були вже готові зустріти новий день і подалися на хори, де ченці, простершись на землі, відмовляли перші п'ятнадцять псалмів і чекали, коли увійдуть новіції під орудою свого вчителя.

Тоді кожен сів на своє сідалище і хор заспівав «Domine labia mea aperies et os meum annuntiabit laudem tuam»^[88]. Голоси здіймались до склепінь церкви, немов молитва дитини. Двоє ченців піднялися на амвон і виголосили дев'яносто четвертий псалом, «Venite exultemus»^[89], а після нього – інші, приписані обрядом. І я відчув запал оновленої віри.

Ченці сиділи на своїх сідалищах – шістдесят однакових постатей в однакових габітах і каптурах, шістдесят тіней, ледь освітлених

полум'ям великого триніжка, шістдесят голосів, що зосереджено возносять хвалу Всевишньому. І, чуючи се зворушливе суголосся, передсінок райських блаженств, я спитав себе, чи можливо, щоб обитель ся була місцем сокритих тайнощів, свавільних спроб відкрити їх і похмурих грізб. Бо тоді я бачив у ньому лише пристанище чеснотливості, релікварій мудрості, ковчег обачності, вежу мудрості, заповідник лагідності, бастіон сили, кадило праведності.

Після шести псалмів почалося читання Святого Письма. Декому з ченців очі злипалися від сонливості, і один з нічних чувальників з невеликою лампою обходив хори, дивлячись, чи хтось бува не заснув. Спійманий на дрімоті мусив спокутувати переступ – він брав лампу і сам продовжував обхід. Заспівали ще шість псалмів. Тоді абат дав своє благословення, гебдомадарій став відмовляти молитви, всі схилилися перед вівтарем і запали у мить самозаглиблення, всю солодкість якого не збагнути нікому, хто не пережив цих часин містичного запалу і глибокого внутрішнього сумиру. Врешті, знов опустивши каптури на обличчя, всі сіли й урочисто затягли «Te Deum»^[90]. Я теж возблагодарив Господа за те, що Він забрав у мене сумніви і звільнив од збентеження, яке заволоділо було мною першого дня в абатстві. Ми слабкі створіння, сказав я собі, і серед сих учених і побожних монахів теж рояться дрібні заздрощі та невидима неприязнь, але все то дим, що його розганяє буйний вітер віри, тільки-но всі зберуться в ім'я Отця, а Христос знов зійде поміж них.

* * *

Між полуношницею і хвалитнами чернець не вертається до келії, хоч надворі все ще глибока ніч. Новіції пішли за своїм учителем в капітулярну залу вивчати псалми, дехто з ченців зостався в церкві, щоб подбати про священне знадіб'я, а більшість прогулювалася,

мовчки розважаючи, по кружганку, що зробили й ми з Вільямом. Небо було ще темне, а челядь ще спала, коли ми повернулися на хори, щоб бути присутніми на хвалитнах.

Знов почалося псалмопіння, і один з-посеред приписаних на понеділок псалмів воскресив мої колишні страхи: «Грішне слово безбожного в серці моїм: – Нема страху Божого перед очима його – Слова його уст то марнота й обмана, перестав він бути мудрим, щоб чинити добро^[91]». Мені здалося лихою призвісткою, що саме на той день правило приписало такий страхітливий докір. Не втихомирило мого трепетливого неспокою і звичне читання Одкровення після хвалитних псалмів, й уяву мою знов заповнили постаті з порталу, які так зачарували моє серце й очі напередодні. Та після респонсорію, гімну і стиха, коли почалася піснь Євангелія, я помітив за вікнами хорів, якраз над вітварем, блідий посвіт, що починав уже вигравати різнобарвними вітражами, котрі досі мертво спочивали у мороці. То не була ще вранішня зоря, яка торжествуватиме при часі першому, коли ми співатимем «Deus qui est sanctorum splendor mirabilis та lam lucis orto sidere»^[92]. То було лише перше кволе провістя зимового світанку, але і його було досить, і досить було легкої півтіні, що помалу витісняла нічну пітьму в наві, щоб звеселити моє серце.

Ми співали слова з божественної книги, свідкуючи про Слово, яке прийшло освітити народи, і мені здалося, що денне світило всім своїм сяйвом вливається у храм. У словах гімну немов виблискувало ще неприсутнє світло, немов містична лілія пахучо розкривалася між хрестовинами склепіння. «Дякую, о Господи, за цю мить невимовної радості, – молився я мовчки, мовлячи своєму серцю: – Чого ж ти, дурне, боїшся?»

Але раптом за північними дверима здійснювся якийсь галас. Я здивувався, як це челядь, готуючись до праці, сміє заважати святому богослужінню. Тут увійшло троє свинарів з перестрашеними обличчями. Підійшовши до настоятеля, вони щось йому зашепотіли. Настоятель спершу заспокоїв їх жестом, немов не бажаючи

переривати богослужбу; але ввійшли інші челядники, і вигуки залунали голосніш:

– Там чоловік, мертвий чоловік! – говорив хтось, а інші гукали: – То монах, хіба ти не бачив його чобіт?

Молільники замовкли, а настоятель поспіхом вийшов, подаючи знак келареві, щоб той ішов за ним. Вільям поквапився їм услід, але вже й інші ченці покинули свої місця і притьмом посунули надвір.

Небо вже посвітліло, а від снігу на землі усе навколо здавалося ще світлішим. Ззаду за хорами, перед свинарниками, де ще попереднього дня височіла велика посудина зі свинячою кров'ю, над цямринами глиняного глека стирчав якийсь дивний предмет сливе хрещатої форми, схожий на дві тички, запхані у землю й обвішані ганчір'ям, щоб відполохувати птахів.

Але то були дві людські ноги, ноги чоловіка, запханого вниз головою у глек з кров'ю.

* * *

Абат наказав витягти труп з огидного течива (бо, на жаль, ніхто б не міг залишитися живим у такій ганебній позі). Свинарі, вагаючись, підійшли до вінець глека і, брьюхаючись кров'ю, витягли з нього закривавленого бідолаху. Як уже говорилося, напередодні кров залили в глечик, добряче вимішали і залишили студитись, тому вона не зсілася, але шар її, що вкривав труп, тепер потроху згущувався, просякав одяг і не давав упізнати обличчя. Підійшов пахолок з відром води і вилив його на обличчя мерця. Ще хтось нагнувся і ганчіркою протер лице, щоб можна було розгледіти його риси. І перед нашими очима з'явилося бліде обличчя Венанція із Сальвамека, знавця греки, з яким ми бесідували пополудні біля Адельмових рукописів.

– Може, Адельм і наклав на себе руки, – мовив Вільям, дивлячись на нього, – але цей напевно ні, не варто також думати, буцім він

необачно виліз на край глека й випадково впав у нього.

Підійшов настоятель.

– Як бачите, брате Вільяме, в обителі щось діється, тому конче потрібна вся ваша мудрість. Але благаю вас, дійте швидше!

– Чи був він на хорах під час богослужіння? – спитав Вільям, киваючи на труп.

– Ні, – мовив настоятель. – Я помітив, що місце його пустувало.

– Більше нікого не бракувало?

– Здається, ні. Я нічого не помітив.

Перед тим як сформулювати нове запитання, Вільям завагався і задав його пошепки, пильнуючи, щоб не почули інші:

– Беренґарій був на своєму місці?

Абат зиркнув на нього тривожно й захоплено, немов вражений, що учитель мій живить підозру, яку й він сам якусь мить живив, але маючи на те зрозумілі причини. Тоді швидко сказав:

– Був, його місце в першому ряду, праворуч од мене.

– Ясна річ, – мовив Вільям, – це ще нічого не значить. Не думаю, що хтось проходив ззаду абсиди, йдучи на хори, а отже труп міг лежати тут уже не одну годину, принаймні від того часу, як усі пішли спати.

– Звісно, челядь встає лише на світанку, тому його побачили лише тепер.

Вільям нахилився над трупом, немов звик мати справу з мертвими тілами. Змочивши водою ганчірку, що лежала поруч з відром, він ретельно витер Венанцієве лице. Тим часом навколо перелякано юрмилися інші ченці, утворивши галасливе коло. Настоятель закликав їх до тиші. Поміж них пропхався Северин, обов'язком якого в обителі було дбати про небіжчиків, і нахилився поруч з моїм учителем. Щоб почути їхню розмову і допомогти Вільямові, якому треба було намочити іншу, чисту ганчірку, я підійшов до них, долаючи страх і відразу.

– Ти бачив колись потопельника? – спитав Вільям.

– Не раз, – відповів Северин. – Якщо я правильно тебе зрозумів, вони виглядають інакше, у них набряклі обличчя.

– Отже, цей чоловік був уже мертвий, коли вбивця кинув його у глек.

– Навіщо він це зробив?

– А навіщо він його вбив? Це діло якогось збоченого розуму. Тепер треба з'ясувати, чи є на тілі рани або синці. Пропоную занести його до лазні, роздягти, обмити й оглянути. Я скоро долучусь.

І поки Северин за дозволом абата розпоряджався, щоб свинарі перенесли тіло до лазні, мій учитель попросив, щоб абат звелів ченцям вернутися на хори тим самим шляхом, яким вони сюди прийшли, челядь теж мала відійти так, як прийшла, залишивши тік безлюдним.

Абат вволив це його бажання, не спитавши причин. І ми zostалися самі біля глиняного глека, з якого під час макабричної операції витягання тіла повиливалася кров, сніг навколо був весь червоний, розтопившись там, де пролилась вода, і потемнівши там, де поклали були тіло.

– Кепські справи, – мовив Вільям, показуючи на складний візерунок слідів, що їх залишили навколо ченці і челядь. – Сніг, любий Адсо, се подиву гідний пергамен, на якому тіла людські лишають вельми виразні письмена. А оце – погано вичищений палімпсест, і ми, мабуть, нічого цікавого з цього не відчитаємо. З церкви сюди натовпом бігли ченці, а зі свинарників і стаєнь сунули юрми пахолків. Єдиним неторкнутим місцем є відтинок від свинарників до Вежі. Подивімось, чи не знайдеться там щось цікавеньке.

– Але що ви шукаєте?

– Якщо він не сам кинувся у глека, значить, хтось його туди заніс і то, гадаю, вже мертвого. А хто несе тіло іншої людини, лишає в снігу глибокі сліди. Отже, роздивись тут навколо, може, знайдеш сліди, які виглядатимуть інакше, ніж сліди, залишені цими галасливими ченцями, які зіпсули нам пергамен.

Так ми й вчинили. Одразу скажу, що саме я – спаси мене Боже від марнославства – постеріг між глеком і Вежею те, що ми шукали. Були то досить глибокі сліди людських ніг там, де ніхто ще не проходив. Мій учитель притьмом помітив, що вони не такі виразні, як сліди, залишені монахами і челяддю, то був знак, що зверху нападав новий сніг, а отже залишені вони були раніше. Але найцікавішим для нас було те, що між слідами ніг виднівся інший, безперервний слід, наче той, хто залишив ці сліди, волік щось. І поволока ця тяглася від глека до дверей трапезної, вздовж стіни Вежі між південною і східною баштами.

– Трапезна, скрипторій або бібліотека, – сказав Вільям. – Знов бібліотека. Венанцій збувся життя у Вежі, а найімовірніше в бібліотеці.

– Чому саме в бібліотеці?

– Я пробую поставити себе на місце вбивці. Якби Венанція було вбито у трапезній, в кухні чи в скрипторії, чому б його було там не залишити? Та якщо смерть спіткала його в бібліотеці, треба було забрати його звідти, бо в бібліотеці його ніколи б не знайшли (а вбивці, певно, потрібно було, щоб його знайшли), і рівно ж тому, що вбивця, мабуть, не хоче привертати зайвої уваги до бібліотеки.

– А чому вбивці має бути потрібно, щоб його знайшли?

– Не знаю, я лиш припускаю. Хто сказав тобі, що вбивця занапастив Венанція з ненависті до нього самого? А може, Венанцій був лише випадковою жертвою, а вбивця хотів просто лишити знак, який може значити щось інше.

– *Omnis mundi creatura, quasi liber et pictura...* – шепнув я. – А що б то міг бути за знак?

– А от цього я не знаю. Та не забуваймо, що бувають знаки, які знаками тільки здаються, а насправді позбавлені сенсу, як бім-бі-рім чи там-ба-бах...

– Жорстоко, – мовив я, – вбивати людину, щоб просто сказати там-ба-бах!

– Жорстоко, – зауважив Вільям, – вбивати людину, навіть щоб сказати «Credo in unum Deum...»^[93].

Тут до нас підійшов Северин. Труп було обмито і ретельно обстежено. Жодної рани, жодного сліду від удару в голову. Немов причиною смерті були якісь чари.

– Може, кара Божа на нього впала? – спитав Вільям.

– Може, – сказав Северин.

– А може, причиною була трутизна?

Северин завагався.

– Це теж може бути.

– У тебе в робітні є отрути? – спитав Вільям, коли ми йшли до лічниці.

– Залежить, що ти розумієш під отрутою. Бувають субстанції, які у малих дозах корисні для здоров'я, а в надмірних дозах несуть смерть. Як будь-який добрий зілляр, я зберігаю і вживаю їх дуже обережно. На нашому городі я вирощую, наприклад, валеріану. Кілька крапель у напарі з інших трав заспокоюють серце, коли воно безладно б'ється. Надмірна доза викликає нетяму і смерть.

– А ти не помітив на трупі ознак якоїсь конкретної отрути?

– Ні. Але чимало отрут не залишають слідів.

Ми дійшли до лічниці. Тіло Венанція, обмите в лазні, доправили сюди, і тепер воно лежало на великому столі в Севериновій робітні; лембики та інші скляні й череп'яні причандали навіяли мені думку про майстерню алхіміка (хоч знав я про них лише з чужих уст). На довгих полицях уздовж зовнішнього муру тяглася довга вервечка плящинок, колбочок, глечиків, повних різнобарвних субстанцій.

– Непогана збірка цілющого зілля, – сказав Вільям. – Усе це плоди вашого городу?

– Ні, – мовив Северин, – чимало рідкісних і заморських зел привозили мені впродовж років ченці, які прибували з різних кінців світу. Крім субстанцій, які легко одержати з тутешньої рослинності, я маю й чимало цінних і рідкісних речовин. Дивись-но... товчений аґалінґус, він походить з Хіни, а дістав я його від одного вченого

араба. Сокотринське алое, привезене з Індії, чудово гоїть рани. Живосрібник воскрешає з мертвих, сиріч приводить до тями зомлілих. Арсенік – він надзвичайно небезпечний, смертельна отрута, якщо його проковтнути. Огіркова трава лікує легеневі хворості. Буквиця ж допомагає при пошкодженні черепа. Смола мастикового дерева спиняє легеневу мокроту і важкі катари. Мирра...

– Та сама, що її принесли тріє царі? – спитав я.

– Та сама, але вона слугує також для запобігання викидням. А ось це – мумійо, вельми рідкісна річ, яка утворюється внаслідок розкладу муміфікованих трупів, з неї готують чимало чудодійних ліків. Мандрагора, добра на сон...

– І збуджує тілесне бажання, – додав мій учитель.

– Так кажуть, але тут, самі розумієте, її для цього не вживають, – усміхнувся Северин. – Погляньте-но сюди, – сказав він, беручи одну з плящинок, – це туція, чудотворно впливає на очі.

– А це що таке? – з цікавістю спитав Вільям, торкаючись камінця на одній з полиць.

– Це? Це мені подарували вже давно. Гадаю, це *lopris amatiti*, тобто *lapis ematitis*. Схоже, він теж має цілющі якості, але я ще не зрозумів, які саме. Ти його знаєш?

– Авжеж, – сказав Вільям, – але це не ліки.

Він вийняв з ряси ніжечок і повільно підніс його до каменя. Тільки-но він наблизив ніжечок до каменя, делікатно тримаючи його в руці, я побачив, як лезо різко смикнулося, немов Вільям раптом ворухнув зап'ястям, хоч насправді він цього не робив. І лезо з легким металевим дзенькотом припало до каменя.

– Бачиш, – сказав мені Вільям, – це магніт.

– А для чого він? – спитав я.

– Багато для чого, колись тобі розповім. А тепер скажи мені, Северине, чи нема тут нічого такого, що могло б убити людину.

Северин замислився на мить, хоч чітка його відповідь навряд чи вимагала роздумів:

– Такого тут чимало. Я казав тобі, що межа між отрутою і ліками досить нечітка, греки одне і друге називали pharmakon^[94].

– І нічого звідси не пропадало останнім часом?

Северин знов замислився, а тоді сказав, немов зважуючи слова:

– Останнім часом нічого.

– А давніше?

– Хтозна. Не пам'ятаю. Я в цім монастирі вже тридцять літ, а лічницею займаюся двадцять п'ять.

– Справді, важко все пам'ятати, – визнав Вільям. А тоді раптом сказав: – Учора ми говорили про рослини, які викликають візи. Які це рослини?

Своїми жестами і виразом обличчя Северин виразно показав, що хоче будь-що уникнути цієї теми:

– Треба подумати, тут же стільки чудотворних субстанцій. Поговорім краще про Венанція. Що ти про все це скажеш?

– Треба подумати, – відказав Вільям.

Другого дня час перший, де Бенцій з Упсали звіряє дещо, ще дещо звіряє Беренґарій з Арунделя, а Адсо дізнається, що таке правдиве покаяння

Злощасна пригода збурила життя цілої спільноти. Гармидер, який зчинився, коли було знайдено труп, перервав богослужіння. Настоятель принукав ченців повернутися на хори, щоб помолитися за душу брата по ордену.

Голоси ченців звучали з надривом. Ми стали у місці, звідки добре було видно їхні обличчя, адже за звичаєм під час богослужіння каптури їхні не були опущені. Ми відразу глянули на лице Беренґарія. Воно було бліде, зсудомлене, лискуче від поту. Напередодні ми двічі чули закиди в його бік, що він, мовляв, мав якісь особливі стосунки з Адельмом; і дивувало не те, що вони, ровесники, були друзями, а ухильний тон тих, хто говорив про цю приязнь.

Поруч з ним ми помітили Малахію. Він був похмурий, насуплений, неприступний. Біля Малахії видніло таке ж непроникне обличчя сліпого Хорхе. Натомість в око впадали нервові порухи Бенція з Упсали, знавця риторики, з яким напередодні ми познайомилися в скрипторії, і ще ми перехопили швидкий погляд, що його він кинув у бік Малахії.

– Бенцій нервується, а Беренґарій наляканий, – зауважив Вільям. – Треба буде відразу їх розпитати.

– Чому? – простодушно спитав я.

– Трудне наше ремесло, – мовив Вільям. – Нелегке ремесло інквізитора, який мусить цілити у найслабших, ще й в мить їх найбільшої безпомічності.

Тож ледве закінчилася служба, ми наздогнали Бенція, який ішов до бібліотеки. Здавалось, юнак був явно незадоволений, коли почув,

що його гукають, і спробував було викрутитись якоюсь недолугою відмовкою. Йому, мовляв, терміново треба до скрипторію. Та учитель мій нагадав йому, що він провадить слідство за дорученням настоятеля, і повів його у дворик. Ми сіли між двома колонами на внутрішньому парапеті кружганку. Бенцій, раз у раз кидаючи погляди в бік Вежі, чекав, коли Вільям заговорить.

– Отже, – сказав Вільям, – про що була мова того дня, коли ви бесідували про Адельмові маргіналії – ти, Беренґарій, Венанцій, Малахія і Хорхе?

– Ви ж учора чули. Хорхе сказав, що книги, які містять істину, неподобно прикрашати сміховинними малюнками. А Венанцій відповів, що сам Арістотель говорив про дотепність і гру слів як знаряддя, які допомагають дістатись до істини, а якщо сміх може бути носієм істини, значить, річ се напевне не лиха. Хорхе зауважив, що, наскільки він пам'ятає, Арістотель говорив про це у своїй праці про поетику, з приводу метафор. А тут, мовляв, непокоять принаймні два моменти: по-перше, його «Поетика», яка стільки часу і, можливо, за Божим повелінням була невідома християнському світові, прийшла до нас через невірних маврів...

– Але ж переклав її латиною приятель ангельського доктора Аквінського, – зауважив Вільям.

– Тож я йому це й сказав, – мовив Бенцій, одразу збадьорившись. – Я погано читаю грецькою, тому зміг приступити до цієї великої книги саме завдяки перекладові Вільгельма з Мербеке. Отож я сказав це йому. Але Хорхе додав, що другою причиною для занепокоєння є те, що там Арістотель говорить про поезію, яка є ділом неподобним і живиться вигадками. А Венанцій відказав, що псалми – теж поетичні твори, і в них є чимало метафор, та Хорхе розсердився і заявив, що псалми – твори богонатхненні, і метафори їхні передають істину, а в творах поганських поетів метафори слугують для того, щоб передавати олжу, або просто для розваги, і це дуже мене вразило...

– Чому?

– Бо я вивчаю риторику і читаю багатьох поганських поетів, а тому знаю... точніше, вважаю, що через їх слово нам передано й істини naturaliter^[95] християнські... Зрештою, наскільки я пам'ятаю, тоді Венанцій заговорив про інші книги, і Хорхе сильно розгнівався.

– Про які книги?

Бенцій завагався:

– Не пригадую. Хіба важливо, про які книги була мова?

– Дуже важливо, адже ми тут намагаємось з'ясувати щось, що сталося у громаді, яка живе книгами, між книгами, задля книг, а отже важливо й усе те, що говориться тут про книги.

– Справді, – мовив Бенцій, вперше усміхнувшись і роз'яснившись на виду. – Ми живемо задля книг. Солодке се посланництво у сім світі, опанованім безладдям і занепадом. Значить, вам буде зрозуміло, що сталося того дня. Венанцій, який дуже добре знає... себто дуже добре знав греку, сказав, що Арістотель присвятив сміхові другу книгу «Поетики», а якщо сей великий філософ присвятив йому цілу книгу, значить, сміх – се річ важлива. Хорхе сказав, що не один отець церкви присвятив цілі книги гріхові, який є річчю важливою, але лихою, а Венанцій відповів, що Арістотель, схоже, говорив про сміх як про річ благу, знаряддя істини, і тоді Хорхе глузливо спитав, чи він часом не читав цієї Арістотелевої книги, а Венанцій відповів, що ніхто її не читав, бо ніхто її ніколи не бачив, і схоже, що вона безслідно втрачена. А й справді, ніхто ніколи не читав другої книги «Поетики», Вільгельм з Мербеке ніколи не тримав її в руках. Тоді Хорхе сказав, що її так і не було знайдено, бо насправді її так і не було написано, адже провидіння не бажало, щоб прославлялись речі нікчемні. Я хотів заспокоїти їхні пристрасті – Хорхе легко спалахував гнівом, а Венанцій своїми словами провокував його, – тому сказав, що у відомій нам частині «Поетики» і в «Риториці» подибуємо чимало мудрих спостережень над дотепними загадками, і Венанцій зі мною погодився. Був там також Пацифік з Тіволі, який досить добре знає поганських поетів, і він

сказав, що найдотепнішими є загадки африканських авторів, у цьому вони неперевершені. Він навіть навів Симфозієву загадку про рибу:

Est domus in terris, clara quae voce resultat.

Ipsa domus resonat, tacitus sed non sonat hospes.

Ambo tamen currunt, hospes simul et domus una^[96].

Тут Хорхе сказав, що мова наша має обмежуватись до «так» або «ні», як велів Ісус^[97], а що понад те, се від лукавого; і щоб назвати рибу, досить сказати «риба», – не прикриваючи сього поняття олживими згуками. І додав, що не почитує за мудре брати собі за взірець африканців... А тоді...

– А тоді що?

– Тоді сталося щось, чого я не зрозумів. Беренґарій засміявся, а коли Хорхе став його картати, сказав, що сміється, бо йому спало на гадку, що, добре пошукавши серед африканців, можна надібати цілком інші загадки, не такі легкі, як загадка про рибу. Малахія – а він теж там був – страшенно розлютився, схопив Беренґарія за каптур і відіслав пильнувати своїх обов'язків... Ви ж знаєте, Беренґарій – його помічник...

– А тоді?

– Тоді Хорхе пішов геть і цим поклав кінець дискусії. Ми всі розійшлися у своїх справах, але під час роботи я помітив, як спершу Венанцій, а відтак Адельм підходили до Беренґарія з якимсь запитанням. Я здалеку бачив, що він уникав відповіді, але у той день обидва вони ще раз підходили до нього. А потім увечері того ж дня я бачив, як Беренґарій з Адельмом, перед тим як іти у трапезну, бесідували собі по-дружньому на кружганку. Оце все, що я знаю.

– Тобто ти кажеш, що двоє людей, які допіру загинули за таємничих обставин, питали про щось Беренґарія, – мовив Вільям.

Бенцій неохоче відповів:

– Я цього не казав! Я розповів про те, що трапилось того дня і, оскільки ви мене питали... – Він замислився на мить, а тоді поспіхом додав: – Та якщо хочете знати мою думку, Беренґарій розповів їм про щось, що є в бібліотеці, і саме там вам слід шукати.

– Чому ти так думаєш? Що мав на увазі Беренґарій, кажучи, що треба «пошукати серед африканців»? Хіба не те, що треба більше читати африканських поетів?

– Може, і так, але чому тоді Малахія так розгнівався? Насправді це від нього залежить – дати прочитати книгу африканських поетів чи ні. Але одне я знаю: гортаючи каталог книг, серед позначок, відомих лише бібліотекареві, часто можна побачити позначку «Africa», – і я бачив навіть позначку, що гласить «*finis Africae*^[98]». Якось я попросив книжку – не згадаю вже, яку саме, просто назва мене зацікавила, – яка мала цю позначку; та Малахія сказав мені, що книжки з цією позначкою загублено. Ось що мені відомо. Тому кажу вам: придивіться-таки до Беренґарія і прослідкуйте, коли він піднімається в бібліотеку. Про всяк випадок.

– Про всяк випадок придивимось, – завершив розмову Вільям, прощаючись з ним. Відтак ми стали прогулюватись по кружґанку, і він сказав мені ось що: насамперед, Беренґарій знову став об'єктом пліток братії; по-друге, схоже, що Бенцій щосили намагається підштовхнути нас до бібліотеки. Я зауважив, що він, мабуть, хоче, щоб ми вивідали щось, що він теж хоче знати, і Вільям сказав, що так воно, мабуть, і є, але причиною могло бути й те, що, підштовхуючи нас до бібліотеки, він хоче тримати нас подалі від якогось іншого місця. Від якого, спитав я. І Вільям сказав, що не знає, може, від скрипторію, а може, від кухні, чи від хорів, чи від опочивальні, або від лічниці. Я зауважив, що напередодні саме його, Вільяма, так вабила бібліотека, а він відповів, що воліє, щоб його вабило те, що подобається йому, а не те, що радять йому інші. Одначе, мовив він, бібліотеку треба тримати на оці, а навіть було б незле спробувати якось пробратися туди. Обставини, мовляв, тепер

уже управнюють його посунутися у своїй цікавості поза межі чемності й шаноби до звичаїв і законів обителі.

Ми вийшли з дворика. З церкви після служби Божої виходили новіції і челядь. Обходячи західну стіну храму, ми побачили Беренґарія – він вийшов з дверей трансепту і пішов через цвинтар у бік Вежі. Вільям гукнув його, той зупинився, і ми його наздогнали. Він був ще більше схвилюваний, ніж тоді, на хорах, і Вільям, мабуть, вирішив скористатися цим станом його духу, як це він зробив з Бенцієм.

– Схоже, ти був останнім, хто бачив Адельма живим, – сказав він йому.

Беренґарій хитнувся, немов ось-ось зомліє.

– Я? – вимовив він ледь чути.

Вільям спитав це майже навмання, може, тому, що Бенцій сказав йому, що бачив, як вони обидва балакали про щось на кружґанку після вечірні. Та, мабуть, він втрапив-таки у ціль, і Беренґарій, ясна річ, подумав про іншу, воістину останню зустріч, бо тремтливим голосом заговорив:

– Як ви можете таке говорити, я бачив його перед тим, як іти спочивати, як усі інші!

Тоді Вільям вирішив, що не варто дати йому очуняти:

– Ні, ти бачив його пізніше, і знаєш більше, ніж хочеш показати. Але смертей уже дві, і мовчати більше ти не можеш. Ти чудово знаєш, що є чимало способів розв'язати язика!

Вільям не раз казав мені, що навіть буди інквізитором, він завжди відчував огиду до тортур, але Беренґарій хибно його зрозумів (або ж Вільям сказав так зумисне); хай там як, але цей Вільямів маневр таки дав свої плоди.

– Так, так, – сказав Беренґарій, вибухнувши нестримним плачем, – я бачив Адельма того вечора, але бачив я його вже мертвим!

– Як це? – спитав Вільям. – Унизу крутосхилу?

– Ні-ні, я бачив його тут, на цвинтарі, він простував між гробами, примара серед примар. Я підійшов до нього й відразу помітив, що

переді мною не живий чоловік, бо лице його було лицем трупа, а очі споглядали вже вічні муки. Ясна річ, я зрозумів, що то був його привид, лише наступного ранку, коли дізнався про його смерть, але вже тоді я відчував, що бачу видіння, що то проклята душа, потороча... О Господи, яким потойбічним голосом заговорив він до мене!

– І що ж він сказав?

– «Мене проклято! – сказав. – Той, кого бачиш ти зараз перед собою, тільки-но із самого пекла і до пекла мусить вернутись». Ось що сказав він мені. А я заволав до нього: «Адельме, ти справді з пекла? Які ж вони, пекельні муки?» Я тремтів, бо саме вийшов був зі служби повечер'я, де читали страхітливі уступи про гнів Господній. А він мовив: «Муки пекельні безконечно моторошніші, ніж язик наш може виговорити. Чи бачиш, – сказав він, – сю пелену фальшивих мудрощів, яка огортала мене аж донині? Вона тяжить і гне мене, мовби найбільша паризька вежа чи найвища у світі гора лягла мені на плечі, і ніколи я вже більш не зможу скинути її із себе. Й сю покару наклала на мене Божа справедливість за моє марнославство, за те, що тіло своє я мав за місце насолод, і що вважав, буцімто більше відаю від інших, що любувався я потворними речами, в уяві їх своїй леліючи, а тепер ще більших почвар породили вони в глибині душі моєї – і мушу жити з ними вічно. Чи бачиш? Підшивка сеї пелени – немов жарини і палкий вогонь, і сей вогонь жере моє тіло, і мука ся дана мені за ганебний злочин плоті, яким себе я закаляв, й огонь сей безупинно палить і спустошує мене! Подай же руку, навчителю мій незрівнянний, – вів далі він, – щоб зустріч ця зі мною стала тобі корисною наукою, відплатою за всю ту науку, яку одержав я від тебе, подай же мені руку свою, мій неперевершений навчителю!» Він махнув рукою, і з пальця його, що ярівся вогнем, мені на руку впала краплина його поту і немов наскрізь пропекла мені долоню, і багато днів мав я сей знак, лише ховав його від усіх. І зник він між гробами, а наступного ранку я дізнався, що тіло того,

хто вселив тоді у мене такий жах, у той час лежало вже бездихання у підніжжі скелі.

Беренгарій захлинався плачем. Вільям спитав його:

– Чому він назвав тебе своїм неперевершеним навчителем? Ви ж були того самого віку. Ти чогось його навчив?

Беренгарій сховав голову, натягнувши каптура на обличчя, і впав навколішки, обхопивши Вільяма за ноги:

– Не знаю, не відаю, чому він так назвав мене, я нічого його не вчив! – і вибухнув схлипами. – Я боюсь, отче, дозвольте висповідатись вам, змилуйтесь надо мною, диявол пожирає мої нутрощі!

Вільям відсунув його від себе і простяг руку, допомагаючи підвестися.

– Ні, Беренгарію, – мовив він йому, – не проси мене прийняти твою сповідь. Не запечатуй мої вуста, відкриваючи свої. Я хочу дещо почути від тебе, але мусиш сказати мені це іншим способом. А як не скажеш, я дізнаюсь самотужки. Проси у мене милосердя, якщо хочеш, та не проси мовчання. Занадто вперто всі мовчать у цій обителі. Скажи мені радше, як ти міг бачити, що його обличчя бліде, якщо була то глупа ніч, як він міг попекти тобі руку, якщо падав дощ з градом і снігом, і що робив ти о тій порі на цвинтарі? Ну ж бо, – і грубо струснув його за плечі, – скажи мені бодай це!

Беренгарій весь тремтів:

– Не знаю, що я робив на цвинтарі, не пам'ятаю. Не знаю, як я міг бачити його обличчя, може, я мав із собою якийсь світич, ні... то він мав, він мав із собою свічку, може, я бачив його лице у світлі полум'я...

– Як він міг мати свічку, якщо падав дощ зі снігом?

– То було після повечер'я, одразу після повечер'я, тоді ще сніг не падав, він почав падати пізніше... Пам'ятаю, що снігом мести почало, коли я тікав до опочивальні. Я тікав до опочивальні, у протилежний від привида бік... І більш нічого я не знаю, прошу вас, не розпитуйте мене більше, якщо не хочете прийняти мою сповідь.

– Гаразд, – мовив Вільям, – тепер іди, іди до церкви, поговори з Господом, бо з людьми говорити ти не хочеш, може, знайдеш когось, хто прийме твою сповідь, бо якщо ще відтоді ти не визнав своїх гріхів, але причащався святих тайн, ти допустився святотатства. Іди. Ми ще побачимось.

Беренґарій притьмом зник. А Вільям потер собі руки, як це він не раз робив на моїх очах, коли був чимось задоволений.

– Чудово, – мовив він, – це багато що з'ясовує.

– З'ясовує, мосьпане? – спитав я. – Що це з'ясовує, якщо на додачу маємо ще й привид Адельма?

– Любий Адсо, – мовив Вільям, – той привид мені ніскілечки не схожий на привида, в кожному разі слова, які він виголошував, я читав у якійсь книжці на вжиток проповідників. Ці монахи, мабуть, читають забагато, й у хвилини збудження їм ввижається те, що вони вчитали в книгах. Не знаю, чи Адельм справді говорив усе це, а чи Беренґарій почув це, бо хотів почути. Хай там як, але історія ця підтверджує цілий ряд моїх припущень. Ось це, наприклад: Адельм наклав на себе руки, а з Беренґарієвої історії можна виснувати, що перед смертю він не знаходив собі місця, будучи у полоні великого хвилювання, його мучили докори сумління за щось, що він був скоїв. Він був схвилюваний і наляканий через свій гріх, бо хтось нагнав на нього страху і, мабуть, змалював йому ту саму картину пекельної з'яви, яку він потім у нестямі так майстерно розіграв перед Беренґарієм. А через цвинтар він ішов, вертаючись із церкви, де був звірився (чи висповідався) комусь, хто вселив у нього страх і докори сумління. З цвинтаря ж він прямував, як сказав Беренґарій, у бік, протилежний до опочивалень. Отже, у бік Вежі, але й, можливо, в бік монастирського муру за свинарниками, звідки, за моїми припущеннями, він кинувся в урвище. Він кинувся туди ще до того, як затигла сніговиця, і загинув у підніжжі муру, і лише згодом зсунувся його труп між північну і східну башти.

– А крапля вогняного поту?

– Вона була в історії, яку він почув і повторив або яку Беренґарій уявив собі під впливом хвилювання та докорів сумління. Бо муки сумління Беренґарія виступають тут антистрофою до Адельмових мук сумління, ти ж сам чув. Якщо Адельм ішов з хорів, він, можливо, ніс свічку, і крапля, яка впала на руку його друга, була всього лиш краплею воску. Але Беренґарій відчув цей біль набагато гостріше, бо Адельм назвав його своїм навчителем. А це значить, що докори Адельма стосувалися чогось, чого він навчився від Беренґарія і що врешті кинуло його у смертельний розпач. І Беренґарій це знає, він страждає, бо усвідомлює, що штовхнув Адельма до загибелі, намовивши до чогось недозволеного. І неважко уявити собі, що то було, бідолашний мій Адсо, після всього того, що ми чули про нашого помічника бібліотекаря.

– Я зрозумів, що сталося між ними, – сказав я, соромлячись своєї проникливості, – але хіба ми всі не віримо у милосердного Бога? Ви кажете, що Адельм, мабуть, визнав свій гріх у сповіді; чому ж тоді він захотів спокутувати свій перший гріх гріхом ще тяжчим, чи принаймні таким самим тяжким?

– Бо хтось сказав йому щось таке, що кинуло його у розпач. Я вже говорив, що слова, які настрахали Адельма і якими Адельм настрахав Беренґарія, взяті, схоже, з якоїсь сучасної збірки проповідей. Адже ніколи так, як в останні роки, проповідники не проголошували перед поспільством стільки кровожерних, несамовитих і страхітливих речей, прагнучи зміцнити побожність і острах Божий (а рівно ж ревність і шанобу до людського та Божого закону). Ніколи так, як у наші дні, не лунало серед процесій флаґелантів стільки священних гімнів, натхнених стражданнями Христа і Богородиці, ніколи так, як нині, церква не намагалася зміцнювати віру посполитих, погрожуючи пекельними муками.

– Може, це через потребу в каятті, – мовив я.

– Адсо, я ніколи не чув стільки закликів до покаяння, як нині, коли ні проповідники, ні єпископи, ані навіть мої побратими спіритуали

не спроможні більше провадити народ шляхом правдивого покаяння...

– А третій вік, ангельський Папа, Перуджійська капітула... – розгублено сказав я.

– Туга за минулим. Велика доба покаяння скінчилася, тому про покаяння може говорити навіть генеральна капітула ордену. Сто чи двісті років тому пронісся великий буревій оновлення. Тоді тих, хто про це говорив, спалювали, дарма – святі вони були чи єретики. Тепер про покаяння говорять усі. У певному сенсі про покаяння говорить навіть Папа. Не вір в оновлення людського роду, коли його голосить курія і двір.

– І фра Дольчино, – насмілюся я, бо мені кортіло більше довідатися про того, чиє ім'я я кілька разів чув напередодні.

– Він помер, і помер так само негідно, як і жив, бо теж прийшов запізно. Та й що ти про це знаєш?

– Нічого, тому й питаю...

– Я б волів ніколи про це не згадувати. Маючи до діла з деякими так званими лжеапостолами, я міг спостерігати за ними зблизька. Сумна історія. Вона б посіяла сум'яття тобі в душу. Вона й мене кинула в сум'яття, і моя неспроможність сказати, чия тут правда, тебе б ще більше збентежила. Це історія чоловіка, який скоїв несосвітенні речі, бо втілював на практиці те, що проповідували йому всі ці святі. У певну мить я перестав розуміти, хто тут винуватий, мене немов... немов затуманив дух спорідненості, яким дихали два ворожі табори – табір святих, які проповідували покаяння, і табір грішників, які втілювали його в життя, часто коштом інших... Та я мовив про інше. А може, й далі про те ж: коли доба покаяння добігла кінця, потреба в покаянні стала потребою в смерті. І ті, хто вбивав збожеволілих покаяльників, віддаючи смерті те, що їй належить, прагнули подолати правдиве каяття, яке породжувало смерть, і покаяння душі замінили покаянням уяви, ваблячи до надприродних візій страждання і крові, називаючи їх «свічадом» правдивої покути. Свічадом, яке дає змогу посполитим – а подеколи й ученим – ще в

цім житті уявно пережити муки пекла. Щоби – кажуть вони – ніхто не грішив. У сподіванні, що страхом можна стримати душі від гріха і не допустити бунту.

– І тоді справді ніхто не грішитиме? – спитав я схвильовано.

– Залежить, що ти маєш на увазі під гріхом, Адсо, – сказав мені учитель. – Мені б не хотілося бути несправедливим до людей країни, в якій я живу вже кілька років, але мені здається, що італійський люд не відзначається великою чеснотою, і якщо не грішить, то лише зі страху перед якимсь бовваном, якого вони часто-густо називають ім'ям святого. Вони більше бояться святого Себастьяна чи святого Антонія, ніж Христа. Якщо хочеш зберегти якесь місце у чистоті, щоб його не запаскуджували сечею, як це італійці повсюди роблять, наче собаки, варто лиш повісити над ним образок святого Антонія з дерев'яним патином, і він прожене усіх тих, хто хоче до вітру. Отож завдяки своїм проповідникам італійці ризикують повернутися до давніх забобонів. Вони більше не вірять у воскресення тіла, а страхаються лише тілесних страждань і напастей, тому дужче бояться святого Антонія, ніж Христа.

– Але ж Беренгарій не італієць, – зауважив я.

– Байдуже, я маю на увазі атмосферу, яку церква і проповідницькі чини поширили на цьому півострові і яка звідси шириться далі. І дісталася вона навіть до цієї шанигідної обителі, населеної усіма цими вченими монахами.

– Бодай би вони принаймні не грішили, – не здавався я, готовий задовольнитися хоча б цим.

– Якби ця обитель була *speculum mundi*^[99], ти б уже мав відповідь.

– А вона ним є? – спитав я.

– Щоб існувало дзеркало світу, треба, щоб світ мав якусь форму, – завершив розмову Вільям, занадто з-філософська, як на мій отрочий розум.

**Другого дня час третій,
де вибухає сварка між простаками, Аймар з
Александрії на щось натякає, а Адсо розважає
про святість і екскременти диявола. Відтак
Вільям з Адсом повертаються у скрипторій,
Вільям бачить дещо цікаве, утретє бесідує про
дозволеність сміху, але в кінцевому підсумку не
може роздивитись того, що хотів би**

Перед тим як піднятись у скрипторій, ми зайшли до кухні, щоб щось перекусити, бо ми ще нічого не їли, відколи прокинулись. Я одразу підкріпився кухлем гарячого молока. Велика плита з південного боку вже палала, мов кузня, а тим часом у печі пікся хліб на цілий день. Двоє козопасів розкладали тушу тільки-но забитої вівці. Поміж кухарів я постеріг Сальватора, який усміхнувся мені своїм вовчим ротом. Тут я побачив, як він бере зі стола рештки вчорашньої курки і крадькома тицяє їх козопасам, а вони ховають їх у свої кожухи, задоволено гигаючи. Але це помітив і головний кухар, який висварив Сальватора:

- Ти маєш берегти монастирські дібра, а не тринькати їх!
- Вони ж Filii Dei^[100], – сказав Сальватор, – Йсус казав-бо, зчините для него те, що зчините для одного з цих убогих!
- Братчик чортів, мінорит смердючий! – гаркнув на нього кухар. – Ти вже не серед своєї голодраної братії! Про те, щоб давати дітям Божим, подбає абатове милосердя!

Сальватор спохмурнів на виду і, вкрай сердитий, обернувся:

- Жаден я тобі не братчик-мінорит! Я'сьм монах Sancti Benedicti!^[101] Merdre a toy^[102], богомиле рівняний!
- Від богомила чую, і богомилка та сучка, яку ти граєш тут по ночах прутнем своїм хриstopродавчим, плюгавче один!

Сальватор притьмом вигнав козопасів і мимохідь кинув на нас стурбований погляд.

– Брате, – озвався він до Вільяма, – оборонь свій чин, що моїм не є, повідж йому, що filios Francisci^[103] не суть христопродавці! – Відтак шепнув мені на вухо: – Олжа се, тьху, – і сплюнув на землю.

Кухар грубо виштовхав його за двері і зачинив їх за його спиною.

– Брате, – шанобливо сказав він Вільямові, – я не говорив зле про ваш чин і про святих людей, які до нього належать. Я розмовляв з цим лжемініоритом і лжебенедиктинцем, а він ні риба ні м'ясо.

– Я знаю, звідки він прийшов, – примирливо мовив Вільям. – Але тепер він – такий самий чернець, як і ти, і йому теж належиться братня пошана.

– Але він пхає носа куди не треба, бо його захищає келар, і він сам уже став вважати себе келарем. Порядкує в абатстві і вдень, і вночі, мовби все це його!

– Чому вночі? – спитав Вільям. Кухар махнув рукою, мовляв, він не бажає говорити про нечестиві речі. Вільям більш нічого його не питав і допив своє молоко.

Моя цікавість розпалювалася все дужче й дужче. Зустріч з Убертином, поголоски про Сальваторове і келареве минуле, дедалі частіші натяки на братчиків і мініоритів-єретиків, які я чув у ті дні, небажання учителя розповісти мені про фра Дольчина... Вербечка образів у моїй голові почала складатися в картину. От, приміром, будши в дорозі, ми принаймні двічі бачили процесії флагелантів. За першим разом місцева людність дивилась на них, як на святих, за другим разом пішов поголос, що вони єретики. А то були ті самі люди. Вони ходили процесіями вулицями міста, пара за парою, прикриті лише у соромливих місцях, позбувшись будь-якого почуття стиду. Кожен з них мав у руці шкіряний бич, яким вони били себе по спині до крові, щедро проливаючи сльози, немовби власними очима бачили страсті Спасителеві, і жалібним співом благали Господнього милосердя і помочі від Богородиці. Не лише вдень, а й уночі, запаливши свічки, у зимову студінь, великими натовпами ходили

вони навколо церков, простиралися в покорі перед віттарями, а попереду йшли священики зі свічками і корогвами, і були то не лише посполиті чоловіки й жінки, але й шляхетні матрони, купці... Чинились тоді великі діла покаяння, крадії віддавали награване, інші теж визнавали свої злочини...

Та Вільям дивився на них байдуже і сказав мені, що то не правдиве каяття. Він говорив тоді те саме, що сказав уранці: доба великого покаяльного очищення добігла кінця, а в цей спосіб проповідники лишень дають якийсь лад побожності юрби, щоб не захлинуло її прагнення іншого каяття, яке справді було єретичним і наводило на всіх пострах. Але різниця, хоч вона й була, залишалась для мене геть неясною. Мені здавалося, що вона не у вчинках одних чи других, а в тому, як церква судила про той чи той вчинок.

Мені згадалась бесіда з Убертином. Вільям, безперечно, на щось натякав, він намагався розтлумачити Убертинові, що різниця між його містичною (і православною) вірою та схибленою вірою єретиків не така вже й велика. Убертин на це образився, немов ця різниця для нього цілком очевидна. У мене тоді склалося враження, що він відрізняється від інших саме тим, що вміє добре бачити відмінності. Вільям склав із себе обов'язки інквізитора, бо втратив здатність їх бачити. Тому йому не хотілося говорити зі мною про того таємничого фра Дольчина. Але, мислив я собі, тоді очевидно, що Вільям втратив благовоління Господа, який не лише велить бачити різницю, але й, сказати б, наділяє своїх обранців здатністю її бачити. Убертин і Клара з Монтефалько (навколо якої теж були самі грішники) були святими саме тому, що вміли розрізняти. Оце і є святість.

Але чому Вільям не вмів розрізняти? Ум його був такий гострий, а в явищах природи він тямив помічати найменшу відмінність і найменшу подібність між речами...

Я поринув у ці думки, а Вільям допивав своє молоко, коли ми почули, як з нами хтось вітається. То був Аймар з Александрії, з яким ми запізналися були в скрипторії – мене тоді вразив вираз його обличчя, на якому вічно побутовував кривий усміх, немов він ніяк не

міг збагнути, чому всі людські створіння такі пусті, не надаючи, однак, космічній сій трагедії надто великого значення.

– То що, брате Вільяме, ви вже освоїлись у цім вертепі недоумків?

– Це, гадаю, домівка мужів, гідних шани за свою святість та ученість, – обережно мовив Вільям.

– Колись так і було. Коли абати робили своє діло, а бібліотекарі – своє. Ви ж бачили там, нагорі, – кивнув він на верхній поверх, – як той німець, напівтруп з очима сліпця, побожно вислуховує марення того іспанця, сліпця з очима трупа, і всі щоранку очікують пришествя Антихриста. Нарихтували нових пергаменів, а нових книжок обмаль... Ми тут сидимо і не рухаємося, а там, у містах, щось діється... Колись наші монастирі керували світом. Нині цісар, бачте, згадав про нас – сюди їдуть його друзі на зустріч з його ворогами (я знаю дещо про вашу місію, ченці балакучі, вони ж не мають іншого до роботи). Але сам сидить у місті, бо тільки звідти можна правити цією країною. Ми тут збираємо зерно і вирощуємо птицю, а там лікті шовку обмінюють на штуки льону, штуки льону – на мішки спецій, і все це – на добрі гроші. Ми тут бережемо свої скарби, а там скарби помножують. І книжки. Куди кращі від наших.

– Звісно, на світі діється чимало нового. Але чому ви вважаєте, що це абатова провина?

– Бо він віддав бібліотеку в руки чужинців і порядкує так, що обитель стала схожа на цитадель, єдиною метою якої є захист бібліотеки. У бенедиктинському абатстві на італійській землі італійці мають вирішувати італійські питання. А що ж нині роблять італійці, які вже навіть папи не мають? Торгують, виробляють, а тому багатші від французького короля. Тож робім так і ми – якщо ми вміємо гарно переписувати книжки, чому б нам не переписувати їх для університетів, чому б більше не цікавитися тим, що діється там, за горами? Я не маю на увазі цісарського двору, з усією повагою до вашої місії, брате Вільяме, я говорю про те, що роблять болонці і флорентійці. Звідси ми б могли керувати потоком прочан і купців, які їдуть з Італії в Прованс і назад. Чому б не допустити в бібліотеку

творів, написаних посполитим наріччям, тоді вона б збагатилася й авторами, які латиною вже не пишуть. А натомість нами керує гурт чужинців, які далі провадять бібліотеку так, ніби в Клюні абатом все ще добрий Одільйон...

– Але ж настоятель – італієць, – мовив Вільям.

– Та що там настоятель, – з такою ж кривою усмішкою сказав Аймар. – Замість голови у нього – бібліотечна шафа. Поточена хробаками. Щоб дошкулити Папі, він приймає в обитель братчиків... я маю на увазі тих єретиків, вигнанців з вашого пресвятого чину... а щоб догодити цісареві, скликає сюди ченців з усіх монастирів півночі, ніби у нас нема своїх майстерних переписувачів і знавців греки й арабської, ніби у Флоренції чи в Пізі нема купецьких синів з багатих і щедрих родин, які охоче вступили б в орден, якби він дав їхнім батькам змогу помножити свою могутність і престиж. Але тут поблажливість до речей світу сього згадують лише тоді, коли треба дозволити німцям... ох, Господи милий, спопели ж язик мій, бо норовить він виказати речі мало достойні!

– В обителі діються мало достойні речі? – неуважно поспитав Вільям, наливаючи собі ще трохи молока.

– Ченці теж люди, – прорік Аймар. Відтак додав: – Але тут вони меншою мірою люди, ніж деінде. Ясна річ, я нічого вам не говорив.

– Дуже цікаво, – мовив Вільям. – Це лише ваші гадки, чи й інші думають так, як ви?

– Й інші теж, багато хто так думає. Не один з тих, хто тепер оплакує нещасливу долю бідолашного Адельма, не надто б сумував, якби у прірву впав хтось інший – той, хто забагато вештається по бібліотеці.

– Що ви маєте на увазі?

– Я вже й так забагато сказав. Ми тут усі дуже балакучі, ви вже, певно, це помітили. З одного боку, мовчання тут уже більш ніхто не дотримується. А з другого – доводять його до крайнощів. А замість того, щоб говорити чи мовчати, належить діяти. У золоту добу нашого чину, коли настоятель не мав належного гарту, всього лиш

одна чаша отруєного вина – і місце для наступника було вільне. Я сказав вам усе це, ясна річ, брате Вільяме, не тому, що ремствую проти абата чи інших братів. Хай Бог боронить, лиха звичка ремствувати мені, на щастя, не властива. Але я б не хотів, щоб абат просив вас розслідувати щось про мене чи про когось іншого, приміром Пацифіка з Тіволі чи Петра з Сант-Альбана. До бібліотеки ми ніякого стосунку не маємо. Але хотіли б мати. Тож викрийте це зміїне кубло, ви ж стількох єретиків спалили.

– Я ніколи нікого не палив, – сухо відповів Вільям.

– Це я просто так, до слова, – погодився Аймар з широкою усмішкою. – Гарного вам полювання, брате Вільяме, але вночі будьте обережні.

– А чому не вдень?

– Бо вдень тут дбають про тіло з допомогою доброго зілля, а вночі збавляють розуму з допомогою лихого. Не дуже тому вірте, що в прірву Адельма підштовхнули чиїсь руки, ані тому, що чиїсь руки запхнули Венанція у глек з кров'ю. Є тут хтось, хто не хоче, щоб ченці самі вирішували, куди іти, що робити і що читати. І намагається з допомогою пекельних сил або заклять чаклунів, які знаються з пекельними силами, збити з пантелику цікавські голови...

– Ви маєте на мислі отця-зілляра?

– Северин із Санкт-Еммерама – достойний чоловік. Звичайно, він – німець, як і Малахія... – Ще раз показавши, який він далекий від ремствування, Аймар піднявся нагору до своєї праці.

* * *

– Що ж він хотів нам сказати? – спитав я.

– Усе і нічого. У монастирі ченці завжди воюють між собою, щоб запевнити собі головство у спільноті. У Мельку так само, але, мабуть, ти, будши новіцієм, не мав ще нагоди це усвідомити. Втім, на твоїй землі здобути владу над монастирем означає завоювати собі

позицію, з якої можна на рівних говорити з імператором. А в цій країні все по-іншому, імператор далеко, навіть коли він у Римі. Тут нема двору, тепер уже навіть папського. Зате є міста, як ти, напевне, помітив.

– Звичайно, і вони мене вразили. Міста в Італії зовсім інші, ніж у моїх сторонах... Це не лише місце мешкання: усі рішення приймаються в містах, усі тут завжди на майдані, і більше важать міські радці, ніж імператор чи Папа. Ці міста... кожне з них наче окреме королівство...

– А королями їхніми є купці. А їхньою зброєю є гроші. Гроші в Італії виконують іншу роль, ніж у твоїй чи моїй країні. Вони в обігу повсюди, але деінде життя великою мірою все ще опановане обміном товарами. Обмінюють усе – птицю і снопи збіжжя, серпи і підводи, а гроші потрібні, щоб купувати весь цей крам. І ти, певно, помітив, що в італійських містах усе навпаки – товари потрібні для того, щоб здобувати гроші. Навіть священики, єпископи і чернечі ордени мусять розраховуватися грішми. Ясна річ, саме тому бунт проти влади проявляється тут як заклик до вбогості, і бунтують проти влади якраз ті, хто не має доступу до грошових відносин, саме тому кожен заклик до вбогості викликає таку напругу і такі суперечки, а хто надто ревно проповідує вбогість, того ціле місто, від єпископа до магістрату, вважає своїм ворогом. Інквізитори відчують сморід диявола там, де хтось збунтувався проти смороду екскрементів диявола. Зрозумівши це, зрозумієш і сенс Аймарових слів. У золоту добу ордену пастирі з бенедиктинських абатств керували паствою вірних. Аймар хоче повернути цю традицію. Але тепер життя пастви змінилося, і абатство може відновити цю традицію (і свою колишню славу та могутність) лише тоді, якщо саме зміниться і сприйме нові звичаї пастви. А оскільки паствою нині керують не зброєю чи пишнотою обрядів, а грішми, то Аймар хоче, щоб весь устрій обителі і навіть бібліотека були підпорядковані тому, щоб робити гроші.

– А як усе це стосується злочинів чи злочину?

– Цього я ще не знаю. А тепер я б хотів піднятися нагору. Ходімо. Ченці вже працювали. У скрипторії панувала тиша, але то не була та тиша, яку породжує працюючий супокій сердець. Беренгарій, який прийшов тільки-но перед нами, зустрів нас збентежено. Інші ченці підвели голови від своєї праці. Вони знали, що ми намагаємось знайти тут щось, що стосується Венанція, і сам напрям їхніх поглядів скерував нашу увагу на порожнє місце під вікном, яке виходило на центральний восьмикутник.

Хоч днина видалась дуже холодна, в скрипторії було досить тепло. Недарма він був розташований над кухнею, з якої надходило досить тепла, а до того ж комини обох долішніх печей проходили через стовпи, які підтримували два ряди гвинтових сходів, розміщених у західній і південній баштах. У північній башті, в протилежному кінці великої зали, сходів не було, зате була велика грубка, яка палала, тирячи приємне тепло. Крім того, підлогу вкривала солома, і це робило наші кроки нечутними. Отже, найгірше опаленою була східна башта, і я справді помітив, що, оскільки монахів у скрипторії працювало не так багато і залишались доволі вільних місць, мало хто хотів сідати за розміщені з того боку столи. Коли згодом я усвідомив, що тільки гвинтові сходи східної башти вели не лише вниз, до трапезної, але й уверх, до бібліотеки, я подумав було, чи система опалення зали не влаштована за мудрим розрахунком так, щоб знеохотити ченців до цікавського винюхування у тому напрямку і полегшити бібліотекареві стеження за входом у бібліотеку. Але я, мабуть, переборщив трохи у своїх підозрах, убого мавпуючи свого вчителя, бо відразу зрозумів, що влітку такий розрахунок мало що б дав, тим паче, помислив собі я, що влітку той кут не дуже освітлює сонце, а отже він знову ж таки менш привабливий.

Стіл бідолахи Венанція стояв задом до великої грубки і був, мабуть, розміщений чи не найзручніше. Тоді я ще мало відав про життя у скрипторії, але згодом провів там немало часу і знаю, яких страждань завдають писареві, рубрикаторові чи книжникові довгі зимові години за столом, коли пальці коцюбнуть на стилосі (бо

навіть при нормальній температурі після шести годин писання пальці вражає страхітливий «чернечий корч», – а великий палець болять, мовби його товкли у ступі). Тому на полях рукописів нерідко можна подибати фрази, що їх переписувач залишив як свідчення своїх страждань (і нетерплячості), приміром, «Дяка Богові, скоро темніє», чи «Ох, мені б келих вина!», чи ще «Нині зимно, світло слабе, пергамен з ворсом, робота не клеїться». Як каже стародавнє прислів'я, перо тримають лише три пальці, але працює все тіло. І все тіло болять.

Та мова була про Венанційів стіл. Він був менший, ніж інші, як, зрештою, всі столи, розміщені навколо восьмикутного подвір'я і призначені для книжників, тоді як столи під вікнами зовнішніх мурів, призначені для мініатюристів та переписувачів, були більшими. Венанцій теж використовував пюпітр, бо, ймовірно, зазірав у позичені монастирем рукописи, які переписувались. Під столом були низькі полиці, де громадилися розрізнені аркуші; а що всі вони були латиною, я дійшов висновку, що були то його недавні переклади. Написані поспіхом, вони не були оформлені як сторінки книги, бо згодом їх, мабуть, мали передати переписувачеві і мініатюристові. Тому прочитати щось там було годі. Поміж цих аркушів було кілька книжок грекою. Ще одна грецька книга була розкрита на пюпітрі, саме над нею Венанцій працював як перекладач у попередні дні. Я тоді ще не знав греки, але учитель мій сказав, що був то твір якогось Лукіяна, в якому розповідається про людину, обернену на осла. Я згадав тоді подібну казку Апулея, яку новіціям зазвичай суворо не радили читати.

– Навіщо Венанцій перекладав це? – спитав Вільям Беренґарія, який од нас не відступав.

– Її замовив у нашого монастиря синьйор Мілана, і за це монастир матиме привілей на виробництво вина у деяких маєтках на сході, – Беренґарій вказав рукою кудись далеко. Але відразу ж додав: – Не подумайте, що обитель бере за гроші замовлення від мирян. Але замовник постарався, щоб венеційський дож позичив нам цей

цінний грецький рукопис, а одержав його він від візантійського кесаря, і по завершенні Венанцієвої праці ми б зробили два списки – один для замовника, а другий – для нашої бібліотеки.

– Яка не цурається включати до своєї збірки й поганські казки, – мовив Вільям.

– Бібліотека свідкує про істину і помилку, – пролунав голос у нас за спиною. То був Хорхе. Я ще раз здивувався (та немало доведеться мені ще дивуватися у наступні дні), як раптово і негадано з'являвся сей дідуган, немов то ми його не бачимо, а не він нас. Мені було невтямки, що робить сліпий у скрипторії, але згодом я зрозумів, що Хорхе був всюдисущий, він бував у всіх закутках обителі. Часто бував він і в скрипторії – сидів на скрині біля каміна і мовби слідкував за всім тим, що відбувається в залі. Якось я почув, як зі свого місця він голосно спитав: «Хто це йде нагору?» – звертаючись до Малахії, що саме йшов до бібліотеки, ступаючи по соломі, яка приглушувала його кроки. Всі ченці дуже його поважали і часто зверталися до нього по допомогу, читаючи йому важко зрозумілі уступи, запитуючи його думку про якийсь коментар чи радячись, як краще зобразити якусь звірину чи якогось святого. Він же спрямовував у порожнечу свої погаслі очі, немов вдивляючись у сторінки, що жили в його пам'яті, і відповідав, що лжепророків зазвичай зображають єпископами, а з уст їм вискакують жаби, або пояснював, якими самоцвітами мають бути прибрані мури небесного Єрусалима; що арімаспів слід малювати на мапах поблизу землі пресвітера Йоана^[104] – і радив не зображати їх потворність надто яскраво: достатньо нашкіцувати їх приблизно, аби лиш можна було їх упізнати, адже вони не мають збуджувати надто уяву, а відразливість їхня не повинна викликати сміху.

Якось я почув, як він радить одному коментаторові, що тлумачити *recapitulatio*^[105] в текстах Тихонія треба за святим Авґустином, щоб уникнути донатистської єресі. Іншого разу я почув, як він дораджує спосіб відрізнати єретиків від схизматиків при укладанні коментарів. А ще якось він пояснював розгубленому книжникові, яку

книгу той має шукати в каталозі бібліотеки, мало не вказуючи сторінку, на якій вона згадана, й запевняючи його, що бібліотекар радо видасть йому цю книгу, бо то твір богонатхненний. Врешті одного разу я почув, як він сказав, що таку і таку книгу не варто шукати, хоч вона і є в каталозі, бо ще п'ятдесят років тому її погризли миші і вона розсиплеться в руках у того, хто її торкнеться. Одне слово, він був воістину пам'яттю бібліотеки і душею скрипторію. Іноді він напучував ченців, чуючи, як вони теревенять між собою: «Поспішіть свідкувати про істину, час-бо вже близько!» – натякаючи на пришествя Антихриста.

– Бібліотека свідкує про істину і помилку, – сказав тоді Хорхе.

– Звісно, Апулей і Лукіян провинні у багатьох помилках, – мовив Вільям. – Але під покровом своїх вигадок казка ця містить і добру мораль, бо навчає, як дорого доводиться розплачуватися за власні помилки, та й зрештою я вважаю, що історія чоловіка, оберненого ослом, натякає на перетворення душі, оскверненої гріхом.

– Можливо, – сказав Хорхе.

– Утім, тепер я розумію, чому під час тієї розмови, про яку він розповідав учора, Венанція так зацікавила проблема комедії; бо ж казки такого ґатунку теж можна прирівняти до комедій старожитніх авторів. І одні, і другі не розповідають, як трагедії, про людей, що існували насправді, вони, каже Ісидор, мовлять про людей вигаданих: «*fabulae poetae a fando nominaverunt quia non sunt res factae sed tantum loquendo fictae*»^[106].

Спершу я не міг зрозуміти, навіщо Вільям вдався в цю вчену діятрибу, і то з чоловіком, який, схоже, не полюбляє подібних тем, та відповідь Хорхе показала мені, яким проникливим був мій учитель.

– Мова того дня йшла не про комедії, а лише про дозволеність сміху, – насупившись, мовив Хорхе. А я чудово пам'ятав, що, коли напередодні Венанцій згадав про ту бесіду, Хорхе заявив, що не пригадує її собі.

– Ага, – недбало кинув Вільям, – а я думав, ви розмовляли про вигадки поетів і дотепні загадки...

– Говорили ми про сміх, – сухо сказав Хорхе. – Погани писали комедії, щоб спонукати глядачів до сміху, і чинили зло. Господь наш Ісус Христос ніколи не розповідав ані комедій, ані казок, а лише прозорі притчі, які алегорично навчають нас, як заслужити собі рай, і нехай так буде.

– Цікаво, – мовив Вільям, – чому вам так не до вподоби думка, що Ісус теж сміявся. Гадаю, сміх, як і купіль, – чудовий засіб для лікування гуморів та інших тілесних хворостей, зокрема меланхолії.

– Купіль – добра річ, – мовив Хорхе, – навіть Аквінець радить їх, щоб позбутися смутку, адже то лиха пристрасть, коли вона не звернена до зла, яке можна побороти відвагою. Купіль відновлює рівновагу гуморів. А сміх трусить тілом, спотворює риси обличчя і робить людину подібною до мавпи.

– Мавпи не сміються, сміх властивий людині, він є знаменням її розумної природи, – мовив Вільям.

– Знаменням розумної природи людини є також слово, а словом можна блюзнити Бога. Не все те, що властиве людині, обов'язково блага. Сміх – знамення глупоти. Той, хто сміється, не вірить у те, з чого сміється, але й не ненавидить його. А отже сміятися зі злого означає не бажати поборювати його, а сміятися з доброго означає не усвідомлювати сили, з якою добро поширює само себе. Тому-то Правило гласить, що десятий ступінь послуху полягає в тому, що монахові не слід легко піддаватись поривам сміху, бо ж написано: «stultus in risu exaltat vocem suam»^[107].

– Квінтильян, – перебив мій учитель, – твердить, що сміх належить стримувати в панегірику, з огляду на гідність, але його слід заохочувати в багатьох інших випадках. Тацит восхваляв іронію Кальпурнія Пізона, а Пліній Молодший писав: «aliquando praeterea rideo, jocor, ludo, homo sum»^[108].

– То все погани, – відрік Хорхе. – Правило каже: «Проженімо навічно і повсюдно непристойності, дурощі й блазнювання, і не дозволюмо, щоб учень розтуляв уста, виголошуючи таку мову».

– Але коли Христове слово вже тріумфувало на землі, Синезій з Кирени сказав, що божество зуміло сумірно сполучити комічне й трагічне, а про цісаря Адріана, мужа звичаїв возвишених і душі *naturaliter* християнської, Гелій Спарціян твердив, що той умів чергувати хвилини веселощів з хвилинами поважності. І, врешті, Авсоній радить помірковано дозувати серйозне і грайливе.

– Але Павлін Ноланець і Климент Александрійський остерігають нас проти цих глупств, а Сульпіцій Север каже, що святого Мартина ніхто ніколи не бачив ані в полоні гніву, ані в полоні веселощів.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

УМБЕРТО ЕКО

ІМ'Я РОЗИ

Нова авторська редакція 2012 року
Ілюстрації Умберто Еко

CF FOLIO

Примечания

1

Рукопис о. Адса, перекладено французькою за виданням о. Ж. Мабійона (Париж, друкарня абатства Ла Сурс, 1842) *(фр.)*. – Прим. автора.

[Повернутися](#)

2

Монастир *(нім.)* – тут і далі примітки перекладача, якщо не вказано інакше.

[Повернутися](#)

3

Старожитня антологія, або Зібрання старожитніх праць і творів усілякого роду – поем, листів, епістул, епітафій, з німецьким коментарем, примітками та дослідженнями превелебного отця, доктора теології Жана Мабійона, єромонаха чину св. Бенедикта і згромадження св. Мавра. Нове видання, до якого долучено життєпис Мабійона і кілька невеликих творів, а саме дослідження «Про хліб причастя, прісний і квасний» для його преосвященства кардинала Бони. З додатком твору Ільдефонса, єпископа Іспанії, на ту ж тему і послання Євсевія Романського до Теофіла Галла «Про почитання невідомих святих», Париж, друкарня Левеск, при мості св. Михаїла, 1721. За дозволом короля *(лат.)*.

[Повернутися](#)

4

Монталан, на набережній оо. Августинців (при мості св. Михаїла) (лат.).

[Повернутися](#)

5

Пригадуючи ці подробиці, я не можу не питати себе – реальні вони, а чи просто наснилися мені (фр.). Цитата із «Сільвії» Жерара де Нерваля.

[Повернутися](#)

6

Міло Темешвар – фіктивний автор, вигаданий Борхесом. Еко теж не раз використовує це ім'я для фіктивних посилань.

[Повернутися](#)

7

La Repubblica, 22 settembre 1977. – Прим. автора.

[Повернутися](#)

8

Алюзія до Дайте – див.: «Божественна комедія», Чистилище, 3, 49. *Турбія і Лерічі* – крайні пункти гористої місцевості між Генуєю і Ніццою на побережжі Лігурійського моря.

[Повернутися](#)

9

Liber aggregationis seu liber secretorum Alberti Magni, Londinium, juxta pontem qui vulgariter dicitur Flete brigge, MCCCCLXXXV. – *Прим. автора.*

[Повернутися](#)

10

Les admirables secrets d'Albert le Grand, A Lyon, Chez les Héritiers Beringos, Frates, a l'Enseigne d'Agrippa, MDCCCLXXV; Secrets merveilleux de la Magie Naturelle et Cabalistique du Petit Albert, A Lyon, ibidem, MDCCXXIX. – *Прим. автора.*

[Повернутися](#)

11

До дідька!.. Жінка, ох, жінка! (Фр.)

[Повернутися](#)

12

Всюди шукав я спокою, та знайшов його лиш у кутку з книжкою (лат.).

[Повернутися](#)

13

Schneider Edouard. Les heures Bénédictines. – Paris: Grasset, 1925. – Прим. автора.

[Повернутися](#)

14

Тепер ми бачимо [все немов відбите] в дзеркалі і в загадці (*лат.*).
Див. 1 Кор. 13, 12.

[Повернутися](#)

15

Столиця світу (*лат.*).

[Повернутися](#)

16

Фактичним вживанням (*лат.*).

[Повернутися](#)

17

З-посеред декількох [вчених мужів]... (*Лат.*) Назви апостольських документів – це початкові слова латинського їх варіанта.

[Повернутися](#)

18

Розпусник (*лат.*).

[Повернутися](#)

19

Керовані лиш однією людиною (*лат.*).

[Повернутися](#)

20

Всяке створіння на світі, немов зображення або книга, править нам за дзеркало (*лат.*).

[Повернутися](#)

21

...щоб голова була мала і міцно посаджена, шкіра тісно прилягала до кісток, вуха щоб були короткі і загострені, очі – великі, ніздрі широкі, шия випростувана, грива і хвіст густі, копита тверді і круглі (*лат.*). Цитату взято з «Етимологій» Ісидора з Севільї (див. *Глосарій*).

[Повернутися](#)

22

Авторитети (*лат.*).

[Повернутися](#)

23

Мається на увазі старовинний бенедиктинський монастир у м. Санкт-Галлен (Швейцарія); до нас дійшов його опис IX ст., і, ймовірно, саме цей монастир був прообразом абатства в романі.

[Повернутися](#)

24

Універсальне поняття (дослівно, «слово розуму», *лат.*). Термін Томи Аквінського.

[Повернутися](#)

25

Ти був священик навіки (*лат.*). Див. Пс. 109, 4, Єв. 7, 17.

[Повернутися](#)

26

У присутності всієї братії (*лат.*).

[Повернутися](#)

27

Монастир без книг... це немов місто без багатств, фортеця без війська, кухня без начиння, стіл без наїдків, сад без зілля, лука без квітів, дерево без листя (*лат.*). Цитата, ймовірно, взята з твору Якоба Лоубера з картезіанського монастиря в Базелі (кін. XV ст.).

[Повернутися](#)

28

Див. Пс. 42, 8.

[Повернутися](#)

29

Світ старіється (*лат.*). Поширений топос у середньовічних авторів, адже вважалося, що світ уже пережив свою золоту добу, а тепер хилиться до занепаду, тобто до свого кінця та Страшного суду.

[Повернутися](#)

30

Образи – це література для простолюду (лат.).

[Повернутися](#)

31

Впорядкованій єдності (лат.).

[Повернутися](#)

32

Од. 14,15.

[Повернутися](#)

33

Над нами (лат.).

[Повернутися](#)

34

Усіх гріхів (лат.).

[Повернутися](#)

35

Господа нашого Ісуса Христа (лат.).

[Повернутися](#)

36

Втіха (лат.).

[Повернутися](#)

37

Господеві нашому (лат.).

[Повернутися](#)

38

За домовленістю (лат.).

[Повернутися](#)

39

Розшматовані члени (лат.).

[Повернутися](#)

40

Якщо великі речі можна порівняти з малими (лат.). З «Георгік»
Публія Вергілія Марона.

[Повернутися](#)

41

Дерево хресного життя (лат.).

[Повернутися](#)

42

Брати й убогі пустельники отця Целестина (лат.).

[Повернутися](#)

43

Сувора обережність (лат.).

[Повернутися](#)

44

Мандрував по світі, як бурлака (лат.).

[Повернутися](#)

45

До засновника правил (лат.).

[Повернутися](#)

46

Вільного Духа (лат.).

[Повернутися](#)

47

Нагий чоловік з нагою жінкою лежав... але не з'єднувалися вони між собою (лат.).

[Повернутися](#)

48

Дерево життя (лат.).

[Повернутися](#)

49

Див. Од. 13.

[Повернутися](#)

50

Аполліон (гр. Apollyon) – Губитель, ім'я ангела безодні в Одкровенні св. Йоана Богослова (див. Од. 9, 11).

[Повернутися](#)

51

Перший з яких, очищений серафічним каменем і наснажений небесним жаром, запалив цілий світ. Другий, багатий на правдиве пророче слово, засяяв яскраво над темрявою світу (*лат.*).

[Повернутися](#)

52

Смерть – спочинок для подорожнього, кінець усіх трудів (*лат.*).

[Повернутися](#)

53

Театр здоров'я (*лат.*).

[Повернутися](#)

54

Про достоїнства трав (лат.).

[Повернутися](#)

55

Про рослини (лат.).

[Повернутися](#)

56

Читання Святого Письма (лат.).

[Повернутися](#)

57

Так говорить про природу краси Тома Аквінський у своїй «Сумі богослов'я».

[Повернутися](#)

58

«Про Соломонів пентакль», «Мистецтво бесіди і розуміння єврейської мови», «Про властивості металів» (лат.).

[Повернутися](#)

59

«Діяння франків», «Про хвалу святому хрестові» (лат.).

[Повернутися](#)

60

«Про вік світу і людей» (укладено книгами за літерами від А до Z)
Флавія Клавдія Йордана (лат.).

[Повернутися](#)

61

Бібліотекар повинен мати реєстр усіх книг, упорядкований за предметами й авторами, і вони мають бути поскладані за порядком з письмовими позначками на них (лат.).

[Повернутися](#)

62

iii, IV рівень, V у першій греків; ii, V рівень, VII у третій англів
(лат.).

[Повернутися](#)

63

Тут: позначок (лат.).

[Повернутися](#)

64

У подобі загадки (лат.).

[Повернутися](#)

65

Слова (лат.).

[Повернутися](#)

66

Свят, Свят, Свят (*лат.*).

[Повернутися](#)

67

Мовчи про всі чудеса,
земля злетіла над небеса,
саме це треба вважати чудом (*нім.*).

[Повернутися](#)

68

Земля горі, небо долі —
Це особливо слід вважати
Чудом над чудесами (*нім.*).

[Повернутися](#)

69

Пустослів'ю і смішкам віддаватися не личить (*лат.*). З Правил св. Бенедикта, гл. 4.

[Повернутися](#)

70

Приклади (лат.).

[Повернутися](#)

71

Витівок (лат.).

[Повернутися](#)

72

«Про Антихриста» (лат.).

[Повернутися](#)

73

Цей вислів приписують Бернардові Шартрському (XII ст.).

[Повернутися](#)

74

Скельця для очей в оправі (лат.).

[Повернутися](#)

75

На очі для читання (лат.).

[Повернутися](#)

76

Як від неправедних володарів (лат.).

[Повернутися](#)

77

Благословіть (лат.).

[Повернутися](#)

78

їдять убогі (лат.).

[Повернутися](#)

79

Див. Пс. 39, 1.

[Повернутися](#)

80

Хоч і міг, але не написано, що так чинив (лат.).

[Повернутися](#)

81

Про [мученицькі] вінці (гр.).

[Повернутися](#)

82

Помилуй нас, Господи (лат.).

[Повернутися](#)

83

Поміч наша в ім'я Бога *(лат.)*.

[Повернутися](#)

84

Який сотворив небо і землю *(лат.)*.

[Повернутися](#)

85

Відповідно, Пс. 4, 1, Пс. 9, 2 і Пс. 113, 1.

[Повернутися](#)

86

Благословім Господа *(лат.)*.

[Повернутися](#)

87

Дяка Богові *(лат.)*.

[Повернутися](#)

88

Господи, відкрий мої уста, і вони зголосять хвалу Твою *(лат.)*. Пс. 50, 17.

[Повернутися](#)

89

Ходіте заспіваймо *(лат.)*.

[Повернутися](#)

90

Тебе, Господи *(лат.)*.

[Повернутися](#)

91

Пс. 36, 2–4.

[Повернутися](#)

92

Господь, який є саяво святості дивогідне... Зійшла вже зоря світла *(лат.)*. Другий гімн міститься в збірці пісень «Carmina burana» (XIII ст.).

[Повернутися](#)

93

Вірую в єдиного Бога *(лат.)*.

[Повернутися](#)

94

Зілля *(гр.)*.

[Повернутися](#)

95

Природно, за своєю суттю *(лат.)*.

[Повернутися](#)

96

Є на землі така домівка, що голос має гучний.

Сама домівка повна галасу, та мовчазний її господар.

Й обоє вони, і домівка, і господар, весь час у русі *(лат.)*.

[Повернутися](#)

97

Див. Мт. 5, 37.

[Повернутися](#)

98

Край Африки *(лат.)*.

[Повернутися](#)

99

Дзеркалом світу *(лат.)*.

[Повернутися](#)

100

Діти Божі (лат.).

[Повернутися](#)

101

Святого Бенедикта (лат.).

[Повернутися](#)

102

Тут: Іди до дідька (*спотв. фр.*). Фарс «Убу-король» французького драматурга Альфреда Жаррі (1873–1907), якого вважають предтечею театру абсурду, починається власне зі слова *merdre* (насправді такого слова у французькій мові нема).

[Повернутися](#)

103

Діти Франциска (лат.).

[Повернутися](#)

104

Пресвітер Йоан – міфічна постать із середньовічних легенд, християнський правитель далеких східних країв. Його називали також християнським володарем Азії, правителем татар, імператором Ефіопії.

[Повернутися](#)

105

Стисле повторення (лат.).

[Повернутися](#)

106

Поетичними назвали їх казками, вони-бо оповідають не про речі дійсні, а про речі вигадані (*лат.*). З «Етимологій» Ісидора з Севільї.

[Повернутися](#)

107

Дурень у сміху підносить голос свій (*лат.*).

[Повернутися](#)

108

Іноді я сміюся, жартую, граюся, бо я людина (*лат.*).

[Повернутися](#)